

روان‌شناسی اسلامی در ایران: گذشته، حال و آینده

حمید رفیعی هنر*
مسعود آذربایجانی**

چکیده

«روان‌شناسی اسلامی» علم مطالعه «نفس» و کارکردهای آن است تا با کشف یا تولید قانونمندی‌های حاکم بر آن، به تأمین سلامت روانی و ایجاد زندگی خوب در راستای هدف متعالی بپردازد که خدای متعالی برای انسان رقم زده است. این موضوع در کشور اسلامی ایران بیش از سه دهه است که محل توجه اندیشمندان دینی، دغدغه‌مندان فرهنگی، و برخی از نهادهای علمی قرار گرفته است. در مقاله حاضر مؤلفان با بررسی مروری در میان آثار تاریخی و پژوهش‌های کنونی در پی آن بوده‌اند که بررسی روندشناسانه‌ای در گذشته، حال، و آینده روان‌شناسی اسلامی در ایران داشته باشند. بدین منظور ابتدا تاریخچه روان‌شناسی اسلامی در ایران در دو محور «پیشگامان» و «جریان‌های قرن حاضر» بررسی شده، سپس آثار و نهادهای علمی فعال در روان‌شناسی اسلامی معرفی شده، و در نهایت از محدودیت‌ها و چشم‌انداز آینده روان‌شناسی اسلامی در ایران بحث کرده‌اند. یافته‌های پژوهش نشان داد که در کنار آثار دانشمندان بنام اسلامی، همچون فارابی، ابن‌سینا، زکریای قزوینی، سهل بلخی، ربان طبری، در کتب علمای نامدار شیعه همچون کلینی، صدوق، سید بن طاووس، و سید رضی نیز آثار روان‌شناختی قابل ردیابی است؛ و در آثار دانشمندان قرن ۷ تا ۱۳ هجری همچون سهروردی، نصیرالدین طوسی، ملاصدرا، فیض کاشانی، و ملا احمد نراقی به ایده‌های روان‌شناختی پرداخته شده است. روند روان‌شناسی اسلامی در قرن حاضر نیز از چهار مرحله دوره تمهید، دوره پالایش و موج اول تأسیس، دوره مقایسه، و دوره موج دوم تأسیس عبور کرده است. آثار روان‌شناسی اسلامی در دهه‌های حاضر نیز در قالب «کتاب»، «مجلات»، «همایش‌ها»، و «برنامه‌های آموزشی» نمود یافته است. تا به حال، حدود ۹۰ جلد کتاب، ۱۳ مجله علمی، ۱۴ همایش ملی و بین‌المللی، صدها پایان‌نامه در مقطع ارشد و دکتری، ده‌ها کرسی علمی ترویجی، تدوین و ارائه شده و ۱۰ رشته رسمی دانشگاهی شکل گرفته و نهادهای علمی روان‌شناسی اسلامی در قالب «مراکز آموزشی پژوهشی» (۱۱ مرکز)، «انجمن‌های علمی» (۳ تشکل)، و «مراکز خدمات روان‌شناختی» (۶ مرکز) در حال فعالیت هستند.

کلیدواژه‌ها: روان‌شناسی اسلامی، ایران، مبانی، تاریخچه، مراحل، آثار، نهادها، محدودیت‌ها.

* استادیار گروه تربیت، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران (نویسنده مسئول) hamidrafii2@gmail.com

** استاد گروه روان‌شناسی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۲۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۷/۲۳

مقدمه

روان‌شناسی، علم مطالعه پدیده‌های روانی است که هنجارها و بایسته‌های روانی را برای تأمین سلامت و به‌باشی انسان در ابعاد فردی، خانوادگی و اجتماعی فراهم می‌کند (نک: پیکرن و رادفورد^۱، ۲۰۱۰، به نقل از: نارویی و عبدی، ۱۳۹۸). ادیان الاهی هیچ‌گاه از این نیاز اساسی انسان غافل نبوده‌اند و دین اسلام به عنوان یکی از ادیان ابراهیمی با بیش از یک میلیارد و پانصد میلیون پیرو در جهان، توجه ویژه‌ای به شناخت روان دارد (والپل و همکاران^۲، ۲۰۱۳). دانش روان‌شناسی اسلامی اگرچه هنوز جایگاه رسمی‌اش را در مجامع علمی دنیا نیافته، اما در کشورهای اسلامی در نیم قرن اخیر محل توجه و بررسی بوده و در کشور اسلامی ایران بیش از سه دهه است که اندیشمندان دینی، افراد دغدغه‌مند فرهنگی، و برخی از نهادهای علمی به آن توجه دارند (رفیعی هنر، ۱۳۹۹).

روان‌شناسی اسلامی در ایران، همچون جریان کلی آن در دنیا همواره با مسائل علم‌شناسانه مواجه بوده، و در روند اسلامی‌سازی، موافقان (برای نمونه: خسروی و باقری، ۱۳۸۴؛ غروی و آذربایجانی، ۱۳۹۱؛ خدایاری‌فرد، ۱۳۹۸) و مخالفانی (برای نمونه: پایا، ۱۳۸۶؛ سروش، ۱۳۹۰) داشته است. موافقان این دانش تا به حال در حوزه مبانی نظری روان‌شناسی اسلامی، به‌خصوص مبانی علم‌شناختی (موضوع، هدف، و روش) مطالب مختلفی را به بحث گذاشته‌اند و تا حدودی کوشیده‌اند مرزهای این دانش را نمایان کنند. مهم‌ترین ایده‌ها در زمینه موضوع روان‌شناسی اسلامی عبارت‌اند از: فطرت (احمدی، ۱۳۶۲؛ آل اسحاق، ۱۳۶۹)، عامل غیرمادی حیات، یعنی روح (حسینی، ۱۳۶۴)، نفس و کارکردهای آن (حسینی، ۱۳۷۳؛ غروی، ۱۳۷۴؛ حقانی زنجانی، ۱۳۷۸؛ آذربایجانی، ۱۳۹۸؛ خدایاری‌فرد، ۱۳۹۸)، عمل (باقری و همکاران، ۱۳۷۴)، رفتار و فرآیندهای روانی (کاویانی، ۱۳۷۷؛ همو، ۱۳۹۸؛ شجاعی، ۱۳۹۴)، و قلب (باقری، ۱۳۹۷)، که موضوعیت نفس توجه بیشتری را در میان پژوهشگران به خود جلب کرده است (نک: خدایاری‌فرد و همکاران، ۱۴۰۰). به تبع و تحت تأثیر انتخاب موضوع این علم، هدف روان‌شناسی اسلامی هم در دامنه‌ای از اهداف رفتارگرایانه مرسوم در روان‌شناسی جریان

1. Pickren, W.; Rutherford, A

2. Walpole, S. C.; McMillan, D.; House, A.; Cottrell, D.; Mir, G

اصلی (توصیف، تبیین، پیش‌بینی، و کنترل رفتار) تا سعادت و تقرب الاهی بشر گسترده شده است (نک: رفیعی هنر، ۱۳۹۸). درباره روش این دانش نیز بر روش‌شناسی تکثرگرا به جای تمرکز بر روش واحد تأکید شده (ابوترابی و مصباح، ۱۳۹۸) و بررسی‌های مروری اخیر (فداکار داورانی و همکاران، ۱۳۹۹) نشان می‌دهد که بیشتر پژوهشگران ایرانی بر این موضوع اتفاق نظر دارند که در تولید و تدوین روان‌شناسی اسلامی می‌توان از همه روش‌ها، اعم از روش‌های عقلی، تجربی، نقلی مبتنی بر وحی، و شهودی استفاده کرد. با این حال، همواره یکی از رویکردهای اثبات علمی بودن روان‌شناسی اسلامی، تأکید بر روش‌های تجربی بوده است. از این‌رو روان‌شناسی اسلامی به عنوان علمی معرفی می‌شود که به مطالعه «نفس» و کارکردهای آن می‌پردازد تا با کشف یا تولید قانونمندی‌های حاکم بر آن، سلامت روانی را تأمین، و زندگی خوب در راستای هدف متعالی الاهی ایجاد کند (نک: خدایاری فرد و همکاران، ۱۴۰۰).

با این حال، بر اساس بانک داده‌های روان‌شناسی اسلامی (نک: رفیعی هنر، ۱۳۹۹) می‌بینیم که بررسی‌های مروری کمتری به وضعیت روندشناسانه روان‌شناسی اسلامی در ایران پرداخته، و تاریخچه، پیشگامان، آثار، و نهادهای این دانش به روشنی معرفی نشده و مسائل و چشم‌انداز آینده آن به درستی روشن نشده است. مقاله حاضر در پی آن است که با بررسی ریشه‌های تاریخی روان‌شناسی اسلامی در ایران، اتصال آن به روند کنونی را نمایان کند و با بررسی وضعیت این دانش در اوضاع و احوال کنونی، چشم‌اندازهای آینده این دانش را به بحث بگذارد.

روش پژوهش

روش پژوهش حاضر بررسی مروری است. بررسی‌های مروری به دنبال جمع‌آوری تمام شواهدی هستند که با معیارهای واجد شرایط از پیش تعیین‌شده برای بررسی پرسش تحقیق است (هیگینز و گرین، ۲۰۰۸).^۱ داده‌های پژوهشی تحقیق حاضر در دو بخش تاریخی و عصر حاضر به دست آمد. در بخش تاریخی ابتدا با معیار «روان‌شناختی بودن» یک اثر، به معنای پرداختن به جنبه‌های درون‌روانی یا میان‌روانی انسان، با رویکرد کنونی‌گرایی^۲ (بررسی آثار تاریخی از آن زاویه که با

1. Higgins, J.; Green, S

2. Presentism

ادبیات علوم کنونی مرتبط بوده، یا به رشد آن کمک می‌کند) (نک: هرگنهان و هنلی، ۲۰۱۴)^۱ مهم‌ترین شواهد تاریخی اندیشمندان ایرانی جمع‌آوری شد و در بخش آثار عصر حاضر از یک سو با مراجعه به یکی از پایگاه‌های اینترنتی معتبر علمی ایران (پایگاه مجلات تخصصی نور: نورمگز، ۱۴۰۰) و از سوی دیگر با مراجعه به طرح‌های پژوهشی و آرشیو پایان‌نامه‌های مهم‌ترین مراکز آموزشی پژوهشی و انجمن‌های مرتبط به حوزه اسلام و روان‌شناسی (از جمله پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، پژوهشگاه قرآن و حدیث، و انجمن روان‌شناسی اسلامی حوزه علمیه قم) شواهد مرتبط با روان‌شناسی اسلامی را شناسایی، و به صورت نظام‌مند مرور کردیم. طبق آمار درج‌شده در نورمگز (۱۴۰۰) تا به حال ۱۹۱۹ مجله تخصصی در علوم انسانی و علوم اسلامی در ایران شناسایی و عرضه شده است. حدود ۹۶ مجله از این مجلات به حوزه روان‌شناسی و سلامت مربوط است که از این میان ۱۳ مجله بیشترین ارتباط را با حوزه اسلام و روان‌شناسی دارد.

یافته‌های پژوهش

یافته‌های پژوهش در قالب چهار بخش تاریخچه روان‌شناسی اسلامی در ایران، آثار روان‌شناسی اسلامی، نهادهای علمی فعال در ایران، و محدودیت‌ها و چشم‌اندازهای روان‌شناسی اسلامی ارائه می‌شود.

یک. تاریخچه روان‌شناسی اسلامی در ایران
اگرچه اصطلاح «روان‌شناسی دینی» با برداشت کنونی آن اولین بار در قرن ۲۰ به کار رفته (مک‌دونالد، ۱۹۰۹)، و ایده «روان‌شناسی اسلامی» از دهه ۱۹۴۰ م. (دهه ۱۳۲۰ شمسی) مطرح شده (نجاتی، ۱۹۴۲، به نقل از: نجاتی، ۱۴۲۲)، اما ریشه‌های فکری، و مباحث شاخه‌ای این علم از یک سو در آثار حدیثی علمای اسلامی و از سوی دیگر در آثار علمی اندیشمندان اسلامی قابل ردیابی است.

الف. پیشگامان روان‌شناسی اسلامی

علمای نامدار اسلامی، به‌خصوص از قرن سوم هجری، احادیث پیامبر اسلام و امامان دوازده‌گانه شیعه

1. Hergenhahn, B. R.; Henley, T. B

2. Macdonald, D. B

را بر اساس فهم و پردازش فکری روشمند (اجتهاد دینی) در قالب کتب فقهی، کلامی، و اخلاقی جای‌گذاری کرده‌اند. بخش چشمگیری از محتوای این کتب اخلاقی به مسائل و موضوعات روان‌شناختی مربوط می‌شود. برخی از مهم‌ترین این آثار (به نقل از: طباطبایی، ۱۳۹۰) در بازه قرون ۳-۷ هجری عبارت است از: کتاب «العقل والجهل»، «الایمان والکفر»، «العشرة»، «المعیشه»، و «الزیر والتجمل» در ذیل کتاب پُرنفوذ الکافی (کلینی، ۲۴۳-۳۲۰ ق.م)، کتب مصادقة الإخوان، المواعظ، و الخصال (صدوق، ۲۶۲-۳۳۸ ق.م)، نهج البلاغه (سید رضی، ۳۱۶-۳۶۳ ق.م)، مصباح المتعجد (شیخ طوسی، ۳۴۲-۴۱۷ ق.م)، و کشف المحجبة لثمره المهجة و محاسبة النفس (سید بن طاووس، ۵۴۶-۶۲۱ ق.م). کتب مذکور به معناشناسی نفس و عقل، توانمندی‌ها و ضعف‌های روانی معنوی انسان، اصول سبک زندگی، تربیت دینی فرزند، اصول ارتباط‌های میان‌فردی و اجتماعی، ارتباط با خدا، خودنظارتگری معنوی، و روان‌شناسی معنویت پرداخته‌اند.

از سوی دیگر، جهان اسلام مفتخر به دانشمندان اسلامی است که ایده‌ها و نظریه‌هایی را در شاخه‌های مختلف روان‌شناسی مطرح کرده‌اند. تاریخ‌نگاران اولیه روان‌شناسی (برت^۱، ۱۹۲۱) به برخی از اندیشه‌های ایرانی مذکور (فارابی و ابن‌سینا) توجه کرده، و برخی دیگر (زکریای قزوینی، ۵۵۵-۶۳۹ ق.م) را اسلام‌شناسان اروپایی (تایشنر^۲، ۱۹۱۲) معرفی کرده‌اند. حق^۳ (۲۰۰۴) نیز در مقاله‌ای به تفصیل به مشارکت دانشمندان اولیه مسلمان، از جمله دانشمندان ایرانی، در شکل‌گیری روان‌شناسی پرداخته است که شامل نظریه‌های ابن‌ربن طبری (۲۱۷-۲۴۹ ق.م)، بلخی ظ، رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق.م)، فارابی (۲۵۹-۳۳۹ ق.م)، علی بن عباس مجوسی (۳۱۸-۳۸۴ ق.م)، ابن مسکویه (۳۲۰-۴۱۹ ق.م)، ابن‌سینا (۲۲۸-۳۱۳ ق.م)، غزالی (۴۳۷-۴۹۰ ق.م)، و فخر رازی (۵۲۸-۵۸۸ ق.م) است.

با این حال، به نقش دانشمندان اسلامی از قرن ۶ تا ۱۳ هجری کمتر توجه شده است، از جمله سهروردی، نصیرالدین طوسی، ملاصدرا، فیض کاشانی، و ملا احمد نراقی. لازم است برای تکمیل تاریخچه روان‌شناسی اسلامی ایده‌های روان‌شناختی برخی از این دانشمندان نیز معرفی شود.

شهاب‌الدین یحیی سهروردی، ملقب به شیخ اشراق (۵۳۳-۵۷۰ ق.م) فیلسوف مسلمان ایرانی است. در دوره اسلامی دو مکتب مهم فکری مشاء (میراث یونانی اسلامی شده به سردمداری

1. Brett, G. S
2. Taeschner, F
3. Haque, A

ابن سینا) و اشراق (میراث ایرانی اسلامی شده به سرمدمداری سهروردی) در ایران بوده است. فیلسوف اشراقی، برخلاف فیلسوف مشایی، برای کشف حقایق عالم هستی بُعد معنوی انسان و شهود عرفانی را نیز با عقل و برهان همراه می‌کند (ملکی، ۱۳۹۶).

شناخت خود (علم النفس) از موضوعات مهم نظام حکمت اشراقی است؛ و اساساً هدف نهایی اش، بازشناسی موقعیت «خود» در نظام هستی و یافتن سعادت غایی آن است. سهروردی برخلاف حکمای مشائی، علم النفس را به الاهیات نزدیک کرده، و مباحث آن، بیشتر ارائه طریق در چگونگی نجات و رهایی انسان از ظلمات جهان مادی است (آزیر و الیاسی، ۱۳۹۸). وی در کتاب هیاکل النور نفس انسانی را حقیقتی ملکوتی می‌داند که به واسطه بدن خاکی، زندانی شده و پس از کسب فضایل و کمالات، دوباره به حقیقت اولیه اش بازمی‌گردد (شریفی و فنایی آشکوری، ۱۳۹۷).

سهروردی شخصیت آدمی را در قالب نوعی مدل «شناختی - عاطفی - معنوی» توصیف کرده است. او در کتاب فی حقیقة العشق (سهروردی، ۱۳۷۲) در قالب داستانی پُررمز و راز به توصیف نفس آدمی، ابعاد، نیروها و مکانیزم‌های مختلف آن پرداخته است. در این مدل، هسته وجودی نفس انسان «عقل» است که دارای سه بُعد شناختی، عاطفی، و رفتاری است و شامل خداشناسی - حُسن، خودشناسی - عشق، و فقدان‌شناسی - حُزن است. او برای این سه، جایگاه ارتباطی - سلسله‌مراتبی قائل است. حُسن در بالاترین مرتبه قرار گرفته و سعادت و کمال هر فرد در رسیدن به آن است که عشق (که خود مجهز به نیروهایی است که از یک سویاریگر و از سوی دیگر مانع دستیابی به هدف نهایی اند) به شدت به حُسن علاقه دارد و با کمک حُزن در پی دستیابی به آن است. او حُسن را با استعاره «یوسف علیهِ السلام» معرفی می‌کند، «عشق» را در قالب «زلیخا» و حزن را در قامت «یعقوب علیهِ السلام». او نفس آدمی را بسان معشوق محزونی می‌داند که از وطن خود دور افتاده، و در قالب سفری پُر مخاطره، و عبور از مرحله‌های مختلف، در پی دستیابی به حُسن است. سهروردی در تبیین این مدل، شواهدی از آیات قرآن کریم و برخی احادیث آورده است.

ابوجعفر محمد طوسی، مشهور به خواجه نصیرالدین (۵۸۰ - ۶۵۳ق.) نه تنها از بزرگ‌ترین دانشمندان ایرانی و فیلسوفان دوران اسلامی در قرن ۱۲ و ۱۳، که از اثرگذارترین آنها است. وی در علوم فقهی، فلسفی، کلامی، اخلاقی، عرفانی، نجوم و ریاضی سرآمد روزگار خود بوده، و آثار متعددی در زمینه‌های مذکور تألیف کرده است (معصومی همدانی، ۱۳۹۱). از جمله آثار اخلاقی - روان‌شناختی وی کتاب اخلاق ناصری است. بر اساس این کتاب، او به «هرم مراتب طولی کمال»

(ابوالحسنی، ۱۳۹۲) معتقد بوده و سلامت نفس (تزکیه و تحلیه) را اولین مرتبه کمال انسان (شرط لازم و نه کافی) دانسته است. بخشی از کتاب مذکور تحت عنوان «معالجه امراض نفس» (درمان بیماری‌های روانی) است. مثلاً او به تبیین اختلال افسردگی پرداخته (پورحسین، ۱۳۷۵) و با پذیرش تعریف کندی (۱۸۰ - ۲۴۵ ق.) از افسردگی، آن را رنج روانی تعریف می‌کند که در دو عامل از دست دادن موضوع محبوب و دست‌نیافتن به هدف مطلوب ریشه دارد. از نگاه خواجه نصیرالدین همه حالات روانی مستلزم نوعی فراقکنی روانی به درون یا بیرون است، و آنها را می‌توان در دو دسته درونی‌سازی شده و برونی‌سازی شده تقسیم کرد که افسردگی جزء دسته اول است (نک: حسینی علوی، ۱۳۸۱، ج ۱). او با مطرح کردن ایده «علاج الحزن» برخی راهکارهای شناختی (از جمله اصلاح باور به پایداری دنیا و دست‌یابی به تمام خواسته‌ها در آن، و مدیریت وابستگی‌ها در حوزه امکانات اقتصادی و شهوات بدنی) و بهره‌برداری از برخی توانمندی‌های مثبت (مانند شکر) برای درمان افسردگی را ذکر کرده است (نصیرالدین طوسی، ۱۴۸۷).

صدرالدین محمد شیرازی، معروف به مَلاصدرا و صدرالمتألهین (۹۵۰ - ۱۰۲۹ ق.)، صاحب نظریه مشهور «حرکت جوهری: تغییرپذیری جوهر همه چیز در طبیعت» در قرون اخیر تأثیرگذارترین اندیشمند ایرانی بوده است (ذکاوتی قراگزلو، ۱۳۷۸). از ملاصدرا بیش از ۵۰ اثر علمی در علوم عقلی و نقلی به جا مانده که معروف‌ترین آنها الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة است. در پایگاه مجلات تخصصی نور (نورمگز، ۱۴۰۰) نیز بیش از ۳۰۰۰ مقاله، مشخصاً درباره ایده‌های فلسفی، عرفانی، روان‌شناختی، و تربیتی ملاصدرا به ثبت رسیده که نشان‌دهنده اهمیت دیدگاه این اندیشمند در میان پژوهشگران ایرانی است. در زمینه ایده‌های روان‌شناختی ملاصدرا ابتدا باید به تبیین ویژه او از نفس، انواع آن، نحوه ظهور و حدوث آن، حرکت اشتدادی - استکمالی آن، و نوع ارتباط آن با بدن توجه کرد. سپس ایده‌های مربوط به قوا و ابعاد روان‌شناختی انسان، معنا و هدف زندگی، کمال انسان، و ارتباط شناخت با عواطف باید تحلیل شود که بحث از همه آنها در این مقاله نمی‌گنجد.

از نگاه ملاصدرا (۱۴۰۲ الف، ج ۸، به نقل از: رفیعی هنر، ۱۳۹۷) نفوس انسانی از جهت نفس بودن آنها با به وجود آمدن بدن حادث می‌شوند اما از این جهت که حقیقت روحانی آنها در علم الاهی وجود داشته، باید آن را قدیم دانست. بنابراین، نفس را باید «جسمانیة الحدوث» دانست که وقتی از قوه به فعل تبدیل شد و به حد کمال رسید، «روحانیة البقاء» خواهد شد. در واقع، نفس انسانی از

اول شکل‌گیری‌اش تا رسیدن به غایتش دارای درجات و مراتب مختلف است که در اول نشئه خود جوهر جسمانی است. سپس به تدریج به صورت اشتدادی تحول می‌یابد و دارای درجاتی می‌شود، تا حدی که قائم به ذات شود و از این دنیا به جهان آخرت حرکت کند و به پروردگار خویش بازگردد. پس جسمانیة الحدوث است و روحانیة البقاء (ملاصدرا، ۱۴۰۳، به نقل از: رفیعی هنر، ۱۳۹۷).

دیدگاه ملاصدرا (۱۴۰۵، به نقل از: رفیعی هنر، ۱۳۹۷) در شخصیت، آسیب‌شناسی، و سلامت، دیدگاهی تحولی است. از منظر ملاصدرا، نفس انسان دارای چهار مرتبه نباتی، حیوانی، انسانی و ملکی (قدسی) است که در پیوستاری رتبه‌بندی شده، از دنیا تا آخرت، گسترانده شده است. مادامی که جنین در رحم است نفس آدمی بالفعل در مرتبه «نفس نباتی» است و بالقوه حیوان است و زمانی که از شکم مادر خارج می‌شود نفس به تدریج تا اوایل بلوغ صوری به درجه «نفس حیوانی» ارتقا می‌یابد که در این هنگام بالفعل حیوان بشری است و بالقوه «نفس انسانی» است. سپس در فرآیندی تدریجی توان فکر و درکش رشد می‌کند و عقل عملی‌اش تا بلوغ معنوی‌اش (حدود چهل سالگی) کامل می‌شود. در این مرتبه انسان نفسانی بالفعل می‌شود (ملاصدرا، ۱۴۰۲، الف، ج ۸، به نقل از: رفیعی هنر، ۱۳۹۷). حال، اگر در او استعداد ارتقا به حد «نفس قدسیه» باشد در آن هنگام انسان بالفعل و ملک بالقوه است و الا بالفعل انسان و بالقوه شیطان تلقی می‌شود (ملاصدرا، ۱۴۰۵، به نقل از: رفیعی هنر، ۱۳۹۷) و شاید از هزاران فرد یک نفر به مرتبه نفس قدسیه نائل شود (ملاصدرا، ۱۴۰۲، ب، به نقل از: رفیعی هنر، ۱۳۹۷). البته از سخنان ملاصدرا برمی‌آید که هر مرتبه از نفس ویژگی‌های مرتبه قبلی به اضافه چیزهای بیشتری را دارد. بنابراین، فرد در هر مرتبه از نفس (به خصوص نفس حیوانی و انسانی) می‌تواند سالم (اطاعت‌پذیر و آرام) یا بیمار (سرکش و ناآرام) باشد و به سعادت یا شقاوت برسد. نکته جالب در این دیدگاه این است که نفس آدمی تغییرپذیر است و نفس حیوانی بیمار حتی در آخرت بعد از تحمل عقوبت، می‌تواند منقاد شود و به سمت سلامت حرکت کند. به نظر می‌رسد تفکر صدرایی می‌تواند مبنای محکم و مناسبی برای روان‌شناسی اسلامی باشد.

ملا محسن فیض کاشانی (۹۶۴ - ۱۰۴۸ ق.) حکیم، محدث و عارف شیعه است. او شاگرد و داماد ملاصدرا است. برای فیض ۱۱۶ عنوان کتاب و رساله ثبت شده است. از جمله کتب معروف اخلاقی او *الْمَحَبَّةُ الْبُيُضَاءُ فِي تَهْذِيبِ الْأَحْيَاءِ* است. او این کتاب را به قصد تصحیح، پالایش، و تشریح کتاب احیاء علوم الدین غزالی تدوین کرده است. فیض ضمن پذیرش بسیاری از نظریه‌های

غزالی ایده‌های خود را نیز مطرح کرده است (فیض کاشانی، ۱۴۱۷).

فیض متأثر از ملاصدرا و غزالی نظریه‌ای شناختی انگیزشی در تبیین رفتار و تحول شخصیت مطرح کرده است. از نظر او، نفس آدمی برای انجام دادن رفتارهایش، تحت حاکمیت پنج منبع شناختی انگیزشی درونی و بیرونی است که عبارت‌اند از: عقل و طبع (منابع درونی)، شرع و عُرف (منابع بیرونی)، و عادت (منبع بیرونی درونی شده). با این حال، عقل و شرع با یکدیگر، و طبع و عادت با هم هماهنگی بیشتری دارند و عُرف به عنوان قانونی که عامه مردم در میان خود وضع کرده، چون با اختلاف زمان، مکان، و قومیت‌ها تغییر می‌کند، گاه با گروه اول و گاه با گروه دوم خواهد بود. از نظر فیض، همواره احتمال شکل‌گیری تعارض بین نیروهای مذکور یا مختل شدن شناخت‌های فرد در تشخیص گزینه مناسب و در نتیجه گم‌گشتگی در مسیر سلامت و سعادت نهایی وجود دارد. حل‌شدن یا نشدن تعارضات مذکور، نفس آدمی را در یکی از مراتب ملهمه، مطمئن، لَوَّامه، و اَمَّاره قرار خواهد داد. فیض راهبردهایی برای حل تعارض مطرح کرده است (همو، ۱۴۲۳).

نظریه فیض در تبیین شخصیت اساساً نظریه‌ای شناختی است. از این‌رو توجه ما را به رشد شناختی معنوی افراد در پنج مرحله حسی، خیالی، عقلی، فکری، و قدسی جلب می‌کند (قلی‌زاده، ۱۳۸۹). مرحله حسی، دریافت اطلاعات از طریق حواس پنج‌گانه است. مرحله خیالی (که بعد از گذران دوره نوزادی است) به ثبت و نگه‌داری اطلاعات به‌دست‌آمده از مرحله قبل مربوط می‌شود. فیض در این مرحله تلویحاً به دو پدیده «پایداری شیء» و «نگه‌داری ذهنی» که در قرون حاضر روان‌شناسان شناختی به آن توجه کرده‌اند اشاره کرده است. فرد پس از گذراندن دوران کودکی و در مرحله عقلی، معانی کلی و ضروری خارج از حس و خیال را ادراک می‌کند، و در مرحله فکری به پردازش معارف عقلی محض و ترکیب آنها برای نتیجه‌گیری‌های انتزاعی‌تر می‌پردازد. مرتبه بالاتر از انتزاع، «روح قدسی» نام دارد که همه افراد بدان دست نیافته‌اند و ویژه پیامبران و برخی اولیای الهی است. در این مرحله، فرد به درک یافته‌های عالم غیب، پاره‌ای از معارف ملکوت آسمان‌ها و زمین، و معارف ربانی نائل می‌شود؛ موضوعی که فرد در مراحل عقلی و فکری قادر به درک آنها نیست.

احمد بن محمد مهدی فاضل نراقی، معروف به ملا احمد نراقی (۱۱۵۰ - ۱۲۰۸ ق.) دانشمند ایرانی و مجتهد شیعه، مؤلف ۳۵ اثر در زمینه فقه، اصول، حدیث، و اخلاق است. یکی از

کتاب‌های معروفش معراج السعادة است که بر مبنای اخلاق فضیلت‌گرای ارسطویی و تدقیق آن با متون اسلامی ویژگی‌های روانی انسان را تبیین و آسیب‌شناسی کرده، و درمان‌هایی برای آن ذکر کرده است. ملا احمد نراقی را باید از پیشگامان روان‌شناسی مثبت‌گرای اسلامی دانست. وی روان آدمی را به کوه (یا مخروطی) تشبیه کرده که تنها قلّه‌اش خیر است، بالارفتن از آن دشوار، و پایین آمدن از آن سهل است و افراد با نحوه به‌کارگیری قوای روانی اصلی، یعنی شهوت، غضب، و عقل، در مسیر صعود (سلامت - سعادت) یا نزول (مرض - شقاوت) قرار خواهند گرفت. هدف هر کدام از قوای سه‌گانه رساندن فرد به یک لذت یا دفع یک رنج است. سلامت روان فرد در حفظ اعتدال قوای سه‌گانه، و بیماری او در به افراط یا به تفریط کشاندن آن، یا فساد آن قوه است. نراقی در جنبه صعود (سلامت - سعادت) با مدل «انتخاب - مراقبه» به تبیین مراحل «ترکیه نفس» پرداخته، و در جنبه نزول (بیماری - شقاوت) با شیوه «مقابله با ضد»، راه‌های بازگشت فرد به خط تعادل را معرفی کرده است. در مدل انتخاب - مراقبه فرد یک خُلُق (توانمندی‌های عملیاتی شده که از فضیلت‌های سه‌گانه عفت، شجاعت، و حکمت برخاسته‌اند) را با هدف حفظ و ارتقای آن، انتخاب کرده، با دو راهبرد مراقبت محیط و مراقبت از اعمال پیش می‌رود. در مراقبت از اعمال همواره فرد مراقب خارج نشدن غضب، شهوت، و عقل از حد اعتدال است. در شیوه مقابله با ضد ابتدا باید نوع اختلال و علت آن تشخیص داده شود. در نظام فکری نراقی اختلالات روانی در هفت طبقه کلی (عاقله، شهویه، غضبیه، عاقله - شهویه، عاقله - غضبیه، شهویه - غضبیه، و عاقله - غضبیه - شهویه) و هر طبقه در سه نوع (مختل شدن کمی به صورت افراط، مختل شدن کمی به صورت تفریط، و مختل شدن کیفی در قالب فساد قوه) تقسیم می‌شوند (نراقی، ۱۳۷۲).

بعد از تشخیص، فرد در فرآیند درمانی پیوستاری ابتدا باید برخی از رفتارهای تقابلی را انجام دهد، سپس به فعالیت‌های شناختی رفتاری روی آورد و آسیب‌های بیماری مذکور را تصوّر کند و با خودگویی‌های هدایت‌شونده، خود را به اصلاح وا دارد. سپس با غرقه‌سازی، در رفتارهای متضاد قرار گیرد و خود را مجبور به انجام دادن آنها کند (مثلاً باقی ماندن در فضای تاریک برای فردی که فوبیا دارد)، و در نهایت و در صورت مؤثر واقع نشدن مراحل قبل، خود را به انجام دادن اعمال دشوار (ریاضت) وا دارد (همچون محروم کردن خود از روشنایی). البته نراقی بر درمان زیر نظر متخصص تأکید دارد (همان).

ب. روان‌شناسی اسلامی در قرن حاضر (۱۳۰۰ - ۱۴۰۰ش)

بررسی روند تاریخی روان‌شناسی اسلامی در کل جهان و در ایران حداقل به دو دلیل دشوار است. اول، انسجام‌نیافتگی این علم؛ و دوم، پراکندگی آثار و تحقیقات در دهه‌های مختلف قرن بیستم. اخیراً رفیعی هنر (۱۳۹۹) با اقتباس از ایده برخی روان‌شناسان مسلمان (کاپلیک و اسکینر^۱، ۲۰۱۷) در بررسی متاستز در میان آثار روان‌شناختی به «جریان‌شناسی روان‌شناسی اسلامی در عصر حاضر» پرداخته، و روند تاریخی این علم را در چهار مرحله دسته‌بندی کرده است که شامل دوره تمهید، دوره پالایش و موج اول تأسیس، دوره مقایسه، و دوره موج دوم تأسیس است. البته، چنان‌که خواهیم دید، مراحل مذکور دارای خط‌برش دقیق نیست و در برخی مقاطع همپوشانی دارند.

در دوره تمهید، که حدوداً بین ۱۲۹۰ - ۱۳۳۰ است، صرفاً اندیشه‌اندیشمندان مسلمان در حوزه اسلام و روان‌شناسی معرفی شده است. در مرحله دوم، که حدوداً از ۱۳۳۰ - ۱۳۷۰ گسترده شده، هم‌زمان با دو رویکرد پالایش روان‌شناسی جریان اصلی و موج اول در تأسیس روان‌شناسی اسلامی مواجهیم. در این دوره از یک سو برخی از اندیشمندان به نقد مبانی یا نظریه‌های روان‌شناسی معاصر پرداخته‌اند، و از سوی دیگر، برخی به دنبال پی‌ریزی روان‌شناسی بر اساس اسلام بوده‌اند. مقاله «شخصیت انسان از نظر روان‌شناسی جدید و از لحاظ دین» (سعیدی، ۱۳۲۹) جزء اولین آثاری است که برخی اندیشمندان ایرانی با نگاه انتقادی به نظریه‌های روان‌شناختی، و نقد آن از منظر قرآن کریم نگاشته‌اند. مقاله «باز هم خدا یا انسان» (صاحب‌الزمانی، ۱۳۵۴) و کتاب مکتب‌های روان‌شناسی و نقد آن (غروی، ۱۳۶۹) نیز از دیگر آثار انتقادی ایرانی در بازه مذکور است. در مقابل، سلسله مقالاتی تحت عنوان «روان‌شناسی اسلامی» که برخی اندیشمندان حوزوی (یزدی، ۱۳۴۵) در این بازه زمانی نگاشته‌اند، حکایت از اتخاذ رویکرد تأسیسی دارد. همچنین، کتب آموزش و پرورش بر مبنای روان‌شناسی اسلامی (ریاضی، ۱۳۶۰)، فطرت: بنیان روان‌شناسی اسلامی (احمدی، ۱۳۶۲)، بررسی مقدماتی اصول روان‌شناسی اسلامی (حسینی، ۱۳۶۴)، و اسلام و روان‌شناسی (آل اسحاق، ۱۳۶۹) از آثار روان‌شناسان این دوره به شمار می‌آید (همگی به نقل از: رفیعی هنر، ۱۳۹۹).

با این حال، برخی از مؤلفان آثار تأسیسی در دوره مذکور فاقد تحصیلات دانشگاهی

روان‌شناختی بوده‌اند و آگاهی‌های جامع از علم روان‌شناسی نداشته‌اند، و برخی دیگر ملزومات تأسیس یک علم را به‌درستی لحاظ نکرده بودند؛ موضوعی که نگاه نقادانه متخصصان را برانگیخت و باعث شد حدود دو دهه، تأسیس روان‌شناسی اسلامی به محاق رود یا در مقام فراهم آوردن تمهیدات لازم برآید (رفیعی هنر، ۱۳۹۹).

از این رو، مرحله سوم از حدود ۱۳۶۰ - ۱۳۸۰ بیشتر در پی مقایسه دیدگاه‌ها، مدل‌ها، و مفاهیم روان‌شناختی و دیدگاه‌های اسلامی است. رویکرد مقایسه باب گفت‌وگوی طرفینی را بیش از شیوه‌های دیگر فراهم می‌کند. شاید بتوان گفت بسیاری از تحقیقات انجام‌شده در ایران، به‌خصوص در میان روان‌شناسان حوزه علمیه قم، از رویکرد مقایسه تبعیت می‌کرده است. دو مرکز علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه^۱ و مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی^۲ در شهر قم تاکنون حدود ۹۰ جلد کتاب در حوزه روان‌شناسی منتشر کرده‌اند که رویکرد اصلی اکثر این کتب در بازه زمانی مذکور مقایسه‌ای بوده است.

در نهایت، با فراهم شدن تمهیدات لازم و گرد هم آمدن رسمی تعدادی از روان‌شناسان مسلمان با اهداف و سیاست‌های مشترک با تأسیس انجمن‌های علمی همچون انجمن روان‌شناسی اسلامی^۳ (حوزه علمیه قم، ۱۳۸۳) و رشته‌های رسمی دانشگاهی (همچون رشته روان‌شناسی مثبت‌گرای اسلامی، ۱۳۸۹) عملاً موج دوم تأسیس روان‌شناسی بر مبنای اسلام به راه افتاد. در این بازه زمانی شاهد طراحی ابزار سنجش، تدوین مدل‌های قابل دفاع، و تدوین کتب و مقالات تخصصی توصیفی و تجربی هستیم که در ادامه معرفی خواهند شد (رفیعی هنر، ۱۴۰۱).

دو. آثار روان‌شناسی اسلامی

در این قسمت آثار روان‌شناسی اسلامی در چهار قالب کتب، مجلات و فصل‌نامه‌ها، همایش‌های علمی، و برنامه‌های آموزشی معرفی می‌شود. طبیعی است که معرفی همه آثار نیازمند بررسی‌های مروری مفصل‌تر است و در اینجا به مهم‌ترین آنها اکتفا می‌کنیم.

الف. کتاب‌ها

همان‌طور که قبلاً اشاره شد، بیشترین آثار روان‌شناسی اسلامی به همت مراکز حوزوی و

1. <http://eshop.iki.ac.ir>

2. <http://rihu.ac.ir/fa/book>

3. www.Islamicpa.com

روان‌شناسان الهی‌دان در شهر قم منتشر شده است، با این حال، دیگر روان‌شناسان مسلمان نیز در سال‌های اخیر وارد این گردونه شده‌اند. در جدول ۱ کوشیده‌ایم خلاصه‌ای از مهم‌ترین کتب شاخه‌های مختلف روان‌شناسی را، که در دو دهه گذشته منتشر یا تجدید چاپ شده‌اند، معرفی کنیم.

جدول ۱: مهم‌ترین کتب روان‌شناسی اسلامی در ایران در دو دهه گذشته

شاخه	عنوان و نویسنده
مباحث اساسی روان‌شناسی اسلامی	نگاهی به روان‌شناسی اسلامی (غروی، آذربایجانی، فرقانی و دیگران، ۱۳۹۱)؛ دیدگاه‌های روان‌شناختی حضرت آیت‌الله مصباح یزدی (شجاعی، ۱۳۹۲)؛ علم‌النفس از دیدگاه دانشمندان اسلامی: روان‌شناسی اسلامی (کجیاف، ۱۳۹۵)؛ علم‌النفس از دیدگاه اندیشمندان مسلمان (نارویی، ۱۳۹۶)؛ کلیات و مفاهیم در روان‌شناسی اسلامی (کلانتری، ۱۳۹۷)؛ روان‌شناسی از دیدگاه دانشمندان اسلامی (ازهای، ۱۳۹۸)؛ روان‌شناسی در قرآن (کاویانی، ۱۳۹۸)؛ روان‌شناسی در نهج‌البلاغه (آذربایجانی و شجاعی، ۱۳۹۸)؛ روان‌شناسی در قرآن و حدیث (شجاعی، ۱۳۹۸)؛ درس‌نامه روان‌شناسی اسلامی (مرعشی، ۱۴۰۰)
شخصیت	الگوی انسان کامل با رویکردی روان‌شناختی (بشیری، ۱۳۹۰)؛ نظریه‌های انسان سالم با نگرش به منابع اسلامی (شجاعی و حیدری، ۱۳۸۹)؛ ضمیر ناخودآگاه در قرآن (اعرافی، ۱۳۹۳)؛ روان‌شناسی مهار خویشتن با نگرش اسلامی (رفیعی هنر، ۱۳۹۵)؛ نظریه‌های شخصیت با نگرش به منابع دینی (بشیری و حیدری، ۱۳۹۶)؛ خودشناسی با رویکرد یکپارچه توحیدی (شریفی‌نیا، ۱۳۹۶)؛ هشیاری و ناهشیاری: مقایسه دیدگاه روان تحلیل‌گران و اندیشه علامه طباطبایی (عبدلی، ۱۳۹۸)؛ روان‌شناسی شخصیت از دیدگاه اسلامی (احمدی، ۱۳۹۷)؛ شخصیت از دیدگاه صفات: نظریه‌های روان‌شناسی و اسلامی (شجاعی، ۱۳۹۷)
روان‌سنجی	مقیاس سنجش دینداری با تکیه بر اسلام (آذربایجانی، ۱۳۸۲)؛ عقل دینی و ساخت مقیاس آن (رحیم میردریگوندی، ۱۳۸۹)؛ مبانی نظری و روش‌شناسی مقیاس‌های دینداری (خداباری‌فر، فقیهی، غباری‌بناب و دیگران، ۱۳۹۱)؛ سبک زندگی اسلامی و ابزار سنجش آن (کاویانی، ۱۳۹۲)؛ معیارهای انتخاب همسر از دیدگاه اسلام و ساخت مقیاس آن (حسین‌خانی، ۱۳۹۷)؛ رضامندی زناشویی از منظر اسلام و ساخت مقیاس آن (جدیری، ۱۳۹۷)
آسیب‌شناسی و درمان	روان‌شناسی رفتار جنسی (کجیاف، ۱۳۸۵)؛ نقد ملاک‌های بهنجاری در روان‌شناسی با نگرش به منابع اسلامی (ابوترابی، ۱۳۸۶)؛ درآمدی بر روان‌شناسی تنظیم رفتار با رویکرد اسلامی (شجاعی، ۱۳۸۸)؛ درمان یکپارچه توحیدی (شریفی‌نیا، ۱۳۹۱)؛ اصول روان‌درمانگری و مشاوره با رویکرد اسلامی (جان‌بزرگی، ۱۳۹۵)؛ معناشناسی افسردگی از منظر قرآن (بهرامی احسان، فیاض، و اخوت، ۱۳۹۵)؛ نظریه خودیابی اسلامی در درمان وسواس (نارویی، ۱۳۹۶)؛ روش‌های تغییر رفتار در آموزه‌های دینی و روان‌شناسی (صداقت، ۱۳۹۶)؛ درمان چندبعدی معنوی: یک رویکرد خداسو (جان‌بزرگی، ۱۳۹۸)؛ زوج‌درمانی با روی آورد اسلامی (سالاری‌فر، ۱۳۹۸)؛ روان‌درمانی کرامت‌محور (پوراابراهیم و رسولی، ۱۳۹۸)؛ نگرشی قرآنی به روان‌درمانی، رفتاردرمانی و

شاخه	عنوان و نویسنده
سلامت و بهداشت روانی	<p>شخصیت‌درمانی (مرتضوی، ۱۳۹۹)؛ مشاوره و درمان سوگ با نگرش اسلامی (نعمتی‌پور، ۱۳۹۹). بازسازی دینی؛ نگاهی روان‌شناختی به توبه (تیبک، ۱۴۰۰)</p> <p>بهداشت و سلامت روان با نگرش به آموزه‌های دینی (قاسمی، ۱۳۸۸)؛ بهداشت روانی با نگرش به منابع اسلامی (سالاری‌فر، شجاعی، موسوی اصل و دیگران، ۱۳۹۰)؛ مهار خشم بر اساس دیدگاه اسلام (کیومرثی، ۱۳۹۰)؛ درآمدی بر پیش‌گیری از اعتیاد با رویکرد اسلامی (پسندیده و کیومرثی، ۱۳۹۳)؛ الگوی سلامت روانی بر اساس الگوی اسلامی ایرانی (غباری بناب و نصرتی، ۱۳۹۵)؛ مهارت‌های زندگی بر اساس آموزه‌های اسلامی (خطیب، ۱۳۹۶)؛ الگوی تنظیم رفتار جنسی با رویکرد اسلامی (عباسی، ۱۳۹۶)؛ مهار خشم و پرخاشگری در پرتو آموزه‌های دینی با ارائه الگوی اسلامی (جعفری هرفته، ۱۳۹۶)؛ توحیدباوری و بهداشت روانی (طباطبایی، ۱۳۹۷)؛ سلامت جنسی همسران: رویکرد اسلامی و روان‌شناختی (نورعلی‌زاده میانجی، ۱۳۹۷)؛ درآمدی بر روان‌شناسی آرزوها با رویکرد اسلامی (رفیعی هنر، ۱۳۹۸)؛ مراقبت معنوی بیماران (آذربایجانی و احمدی فراز، ۱۴۰۰)</p>
خانواده	<p>همسرمداری از منظر دین با رویکردی روان‌شناختی (پناهی، ۱۳۹۴)؛ رضایت زناشویی (پسندیده، ۱۳۹۵)؛ خانواده در نگرش اسلام و روان‌شناسی (سالاری‌فر، ۱۳۹۷)؛ نقش زن و مرد در خانواده با رویکرد اسلامی (پناهی، ۱۳۹۸)؛ خانواده در اسلام و روان‌شناسی (صفورایی پاریزی، ۱۳۹۸)</p> <p>مهارت‌های زناشویی با نگرش به منابع اسلامی (سالاری‌فر، ۱۴۰۰)</p>
روان‌شناسی دین	<p>حج در آینه روان‌شناسی (احمدی، ۱۳۹۰)؛ خداجویی و نقش آن در نگرش به مرگ (علیانسب، ۱۳۹۱)؛ از خداآگاهی تا خودآگاهی و آثار روان‌شناختی آن (نورعلی‌زاده، ۱۳۹۴)؛ تجربه دینی در فرهنگ اسلامی (آذربایجانی، شیرازی، و دیگران، ۱۳۹۵)؛ نقش عاطفه در ایمان (حقانی، ۱۳۹۶)؛ درآمدی بر روان‌شناسی دین (آذربایجانی و موسوی، ۱۴۰۰)</p>
روان‌شناسی مثبت	<p>الگوی اسلامی شادکامی (پسندیده، ۱۳۹۲)؛ پژوهشی در فرهنگ حیا (پسندیده، ۱۳۹۳)؛ صفات مثبت: بررسی و تحلیل روایات «مکارم الاخلاق» (عبدی و پسندیده، ۱۳۹۷)؛ نقش روان‌شناسی مثبت‌گرا اسلامی در هدفمندی در زندگی (ذاکری، ۱۳۹۸)؛ مثبت‌نگری در روان‌شناسی و اسلام (یوسفی نجف‌آبادی، ۱۳۹۹)؛ مبانی نظری روان‌شناسی مثبت‌گرای اسلامی (رفیعی هنر، زیر چاپ)</p>
روان‌شناسی اجتماعی	<p>درس‌نامه سبک زندگی اسلامی با رویکرد تجویزی (کاویانی، ۱۳۹۴)؛ روان‌شناسی اجتماعی با نگرش به منابع اسلامی (سالاری‌فر، آذربایجانی، و دیگران، ۱۳۹۹)</p>
انگیزش و هیجان	<p>انگیزش و هیجان: نظریه‌های روان‌شناختی و دینی (شجاعی، ۱۳۹۷)؛ قرآن و عواطف انسان (عفیفی، ۱۳۹۸)؛ الگوی تنظیم رغبت بر اساس مفهوم زهد اسلامی (عبدی، ۱۴۰۰)</p>
رشد	<p>روان‌شناسی رشد با نگرش به منابع اسلامی (بی‌ریا، رهنما، شاملی، و دیگران، ۱۳۸۳)؛ رشد خلاقیت و شاخص‌های آن در اسلام و روان‌شناسی (علی‌گلی و ساجدی، ۱۳۹۵)؛ روان‌شناسی تحول دینداری (نوذری، ۱۳۹۷)</p>
روش‌شناسی	<p>روش فهم روان‌شناختی متون دینی (پسندیده، ۱۳۹۸)؛ تدوین مداخلات روان‌شناختی: مراحل و شیوه تدوین (صادقی سرشت، ۱۳۹۸)؛ الگوی علوم انسانی اسلامی (روان‌شناسی): چارچوب نظری و مدل عملیاتی (تقوی، ۱۳۹۹)</p>

آنچه در جدول ۱ دیده می‌شود بخشی از صدها پژوهشی است که عموماً در قالب پایان‌نامه‌های علمی و مقالات پژوهشی منتشر شده است. مثلاً تا به حال در حوزه روان‌سنجی دینی فعالیت‌های گسترده‌ای در ایران انجام شده است. طبق بررسی مروری رفیعی هنر (۱۴۰۱) در میان مقیاس‌های طراحی شده در ایران از ۱۳۵۰ - ۱۳۹۸ حدود ۷۰ مقیاس شناسایی شده که بر اساس منابع اسلامی در زمینه‌های فضیلت‌های مثبت (مثلاً توکل به خدا، امید، تواضع، قناعت، شکر، صبر، عفو و گذشت، شجاعت، خوش‌بینی، و کرامت)، رذیلت‌های اخلاقی (مثلاً تکبر، حرص، حسادت، خودفریبی، غفلت، دنیاگرایی، و تعصب)، و سازه‌های روان‌شناختی (مثلاً تنظیم رغبت، هوش اخلاقی، قدرت اراده، خودمهارگری، ثبات قدم، و حرمت خود) طراحی شده است. بنا بر گزارش خدایاری‌فرد و همکاران (۱۳۹۱) نیز از سال ۱۳۵۲ - ۱۳۸۲ نوزده مقیاس سنجش دینداری مبتنی بر آموزه‌های اسلام در ایران طراحی شده است. همچنین، آذربایجانی (۱۳۹۱) پنج مقیاسی را معرفی کرده است که مفاهیم اخلاقی را می‌سنجد.

همچنین، تا به حال مدل‌های مفهومی و پروتکل‌های آموزشی روان‌شناختی در قالب پایان‌نامه‌های مقاطع ارشد و دکتری طراحی شده و امکان‌سنجی و کارآمدی اولیه آنها آزمایش شده است، از جمله: زهددرمانی برای مهار اضطراب (عیدی و همکاران، ۱۳۹۴)، امیددرمانی اسلامی برای افزایش بهزیستی روان‌شناختی بیماران ام. اس. (صالحی و همکاران، ۱۳۹۵)، مدل مفهومی هویت از منظر اسلامی (نوری و همکاران، ۱۳۹۵)، زوج‌درمانی اسلامی (جدیری و همکاران، ۱۳۹۶)، پروتکل خودنظم‌جویی دینی برای کاهش تعارضات زناشویی (جهانگیرزاده، ۱۳۹۶)، پروتکل تقرب به خدا برای مهار اضطراب (آینه‌چی، ۱۳۹۷)، پروتکل خودنظم‌جویی اسلامی برای درمان افسردگی (رفیعی هنر، ۱۳۹۷)، پروتکل لذت‌بری سعادت‌نگر برای درمان افسردگی (عباسی، ۱۳۹۸)، مدل مفهومی خوف از منظر اسلامی (خلیلیان و همکاران، ۱۳۹۷)، زوج‌درمانی اسلامی برای خیانت زناشویی (زارعی توپخانه، ۱۳۹۹)، پروتکل اسلامی مشاوره پیش از ازدواج (هراتیان، ۱۳۹۹)، الگوی مقابله دینی برای تنش‌های بین‌فردی (خطیب و همکاران، ۱۳۹۹)، و مدل ارتباط درمانی اسلامی برای اختلال سلوک (صادقی سرشت، ۱۴۰۰).

ب. مجلات و فصل‌نامه‌ها

طبق آمار درج‌شده در پایگاه مجلات تخصصی نور (نورمگز، ۱۴۰۰) حدود ۹۶ مجله از مجلات ایران به حوزه روان‌شناسی و سلامت مربوط است که از این میان ۱۳ مجله بیشترین ارتباط را با

حوزه اسلام و روان‌شناسی دارد. این مجلات در یک دهه و نیم گذشته راه‌اندازی شده و تاکنون بیش از ۱۴۰۰ مقاله علمی منتشر کرده‌اند. اطلاعات این مجلات در جدول ۲ منعکس شده است.

جدول ۲: مهم‌ترین مجلات اسلام و روان‌شناسی در ایران

ردیف	عنوان	نوع، سال تأسیس، تعداد شمارگان	وابستگی
۱	مطالعات اسلام و روان‌شناسی	دوفصل‌نامه، ۱۳۸۶، ۲۹ شماره	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
۲	روان‌شناسی و دین	فصل‌نامه، ۱۳۸۷، ۵۷ شماره	مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی
۳	پژوهش‌نامه اسلامی زنان و خانواده	فصل‌نامه، ۱۳۸۸، ۲۷ شماره	جامعة المصطفی العالمیة
۴	دین و سلامت	دوفصل‌نامه، ۱۳۹۱، ۱۷ شماره	دانشگاه علوم پزشکی مازندران
۵	اسلام و سلامت	دوفصل‌نامه، ۱۳۹۳، ۱۴ شماره	دانشگاه علوم پزشکی بابل
۶	پژوهش در دین و سلامت	فصل‌نامه، ۱۳۹۳، ۳۱ شماره	دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی
۷	مطالعات اسلامی زنان و خانواده	دوفصل‌نامه، ۱۳۹۳، ۱۵ شماره	جامعة الزهراء <small>ع</small>
۸	اسلام و پژوهش‌های روان‌شناختی	دوفصل‌نامه، ۱۳۹۴، ۱۴ شماره	مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت
۹	پژوهش‌نامه روان‌شناسی اسلامی	دوفصل‌نامه، ۱۳۹۴، ۱۵ شماره	پژوهشگاه قرآن و حدیث
۱۰	پژوهش‌نامه سبک زندگی	فصل‌نامه، ۱۳۹۴، ۱۲ شماره	پژوهشکده سبک زندگی اسلامی
۱۱	تحقیقات بنیادین علوم انسانی	فصل‌نامه، ۱۳۹۴، ۲۶ شماره	مرکز پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی صدرا
۱۲	سبک زندگی اسلامی	فصل‌نامه، ۱۳۹۶، ۲۳ شماره	معاونت فرهنگی وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی
۱۳	پژوهش‌های روان‌شناسی اسلامی	دوفصل‌نامه، ۱۳۹۷، ۵ شماره	جامعة المصطفی العالمیة

ج. همایش‌های علمی

مؤلفان این جستار، حداقل ۱۴ همایش ملی و بین‌المللی در زمینه اسلام و روان‌شناسی شناسایی کرده‌اند که در دو دهه گذشته در ایران برگزار شده است. مهم‌ترین همایش دائمی به «کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی» مربوط می‌شود که زیر نظر مجمع عالی علوم انسانی اسلامی هر دو سال یک بار برگزار می‌شود. شورای سیاست‌گذاری این همایش متشکل از ۱۷ عضو حقیقی و حقوقی از ۱۶ مرکز علمی کشور است. این کنگره دارای ۱۵ کمیسیون تخصصی بوده که یکی از آنها کمیسیون روان‌شناسی اسلامی است. دبیرخانه کنگره مذکور در ۱۲ سال گذشته موفق به برگزاری ۶ کنگره بین‌المللی شده است. در کمیسیون روان‌شناسی اسلامی تا به حال بیش از ۳۰۰ مقاله علمی دریافت شده که حدود ۹۰ مقاله آن پذیرش، ارائه و منتشر شده است. ششمین کنگره مذکور در دی‌ماه ۱۴۰۰ برگزار شد. همچنین، مجمع عالی علوم انسانی اسلامی در چند سال گذشته اقدام به برگزاری نشست‌های سالیانه استادان فعال در رشته‌های مختلف علوم انسانی اسلامی کرده، که نشست یک‌روزه استادان روان‌شناسی اسلامی در دی‌ماه ۱۳۹۷ در مشهد مقدس

برگزار شد و صاحب‌نظران جدیدترین یافته‌هایشان در عرصه روان‌شناسی اسلامی را مطرح کردند
(www.icih.ir) (برای آشنایی با همایش‌ها نک.: جدول ۳).

جدول ۳: همایش‌های علمی اسلام و روان‌شناسی در ایران: ۱۳۸۰ - ۱۴۰۰

ردیف	عنوان همایش	اهداف/ محورها	نهاد برگزارکننده - تاریخ برگزاری	توضیحات
۱	دومین جشنواره ترویج پژوهش و آینده‌ورزی و طراحی «پایان‌نامه‌های برتر حوزه مشاوره با رویکرد دینی و روان‌شناسی با به منظور گسترش حوزه دانش روان‌شناسی و مشاوره مبتنی بر آموزه‌های دینی»	مرکز جامع مشاوره رشد و توانمندسازی آستان قدس رضوی؛ ارسال‌شده به دبیرخانه حوزه روان‌شناسی با	نهاد برگزارکننده - تاریخ برگزاری	انتخاب ۳۶ رساله از میان ۷۲ اثر
۲	کنگره بین‌المللی نقش معرفت‌دینی در علوم انسانی: از گفت‌وگو تا تأسیس علم دینی	روشنمایی در معرفت دینی	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه آبان ۱۴۰۰	حضور ۲۹ سخنران (۹ سخنران غیرایرانی) و ارائه ۳۰ مقاله علمی؛ اختصاص داشتن یکی از پنل‌ها به روان‌شناسی
۳	کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی	ایجاد تحول در علوم انسانی، تولید فکر و تئوری و تأسیس بیان‌های جدید علمی بر پایه مبانی و اصول دینی با استفاده از ظرفیت‌های جهان اسلام	مجمع عالی علوم انسانی اسلامی؛ هر دو سال یکبار	کمیسیون روان‌شناسی اسلامی یکی از ۱۵ کمیسیون تخصصی این کنگره است.
۴	اولین همایش ملی «قرآن و روان‌شناسی»	هماهنگی و هم‌راستایی جریان‌های مختلف روان‌شناسی اسلامی در کشور، مرور و ارزیابی تازه‌های پژوهش در حوزه قرآن و روان‌شناسی	دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران؛ تیر ماه ۱۳۹۸	http://rihu.ac.ir
۵	همایش سالیانه سلامت معنوی	مهم‌ترین محورها: اسلام و نظریه‌ها در سلامت معنوی؛ قالب‌ها و روش‌های روحانی ارتقای سلامت معنوی؛ مراقبت‌های معنوی؛ بهزیستی روان‌شناختی	این همایش از سال ۱۳۹۱ هر ساله به همت گروه سلامت معنوی و هیأتی ارتقای سلامت معنوی؛ فرهنگستان علوم پزشکی برگزار می‌شود.	www.ams.ac.ir
۶	اولین جشنواره «پایان‌نامه‌های برتر حوزه روان‌شناسی با رویکرد دینی»	ترویج پژوهش و آینده‌ورزی و طراحی ملاخلات در حوزه مشاوره با رویکرد دینی و به منظور گسترش حوزه دانش روان‌شناسی و مشاوره مبتنی بر آموزه‌های دینی»	مرکز جامع مشاوره رشد و توانمندسازی آستان قدس رضوی؛ ارسال‌شده به دبیرخانه روان‌شناسی با رویکرد دینی»	انتخاب ۱۴ رساله از میان ۱۲۶ اثر
۷	اولین همایش بین‌المللی «دین، معنویت و کیفیت زندگی»	مهم‌ترین محورها: رابطه دین و معنویت، روان‌شناسی دین، تفکر مثبت و عرفان، معنویت در اسلام و سایر ادیان، اثر معنویت بر سلامت فردی و اجتماعی جامعه، و رابطه نظم و امنیت با سبک زندگی اسلامی	جامعه المصطفی‌العالمیه؛ تیر ماه ۱۳۹۸؛ دومین همایش در بهمن ماه ۱۳۹۹ برگزار شد.	انتخاب ۵۵ مقاله از میان ۳۰۰ مقاله

۴۴

روان‌شناسی اسلامی در ایران: گذشته، حال و آینده

ردیف	عنوان همایش	اهداف / محورها	نهاد برگزارکننده - تاریخ برگزاری	توضیحات
۸	اولین کنگره بین‌المللی «قرآن و علوم انسانی»	مهم‌ترین محورها: مرجعیت علمی قرآن در حوزه علوم انسانی، قرآن و مبانی علوم انسانی، قرآن و اهداف علوم انسانی، نقش قرآن در جهت‌دهی به روش‌های علوم انسانی، روش‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن و علوم، و نظریه‌پردازی‌های علمی قرآن در حوزه علوم انسانی	مدرسه عالی قرآن و حدیث جامعه المصطفی‌العالمیه؛ اردیبهشت ۱۳۹۶	انتشار مجموعه مقالات در کتاب قرآن و روان‌شناسی (رضایی اصفهانی، کلویانی، و آقاجانی، ۲۰۱۷)
۹	همایش ملی «الگوی اسلامی ایرانی مشاوره»	اهداف: بهره‌گیری از ظرفیت منابع دینی در زمینه‌های روان‌شناسی و مشاوره، استخراج مفاهیم مشاوره از قرآن و روایات و دانش‌افزایی گروه‌های مرجع در این حوزه	مؤسسه خدمات مشاوره‌ای، جوانان و پژوهش‌های اجتماعی مفاهم مشاوره از قرآن و روایات و آستان قلمس رضوی در آذرماه ۱۳۹۲	www.razavi.ir
۱۰	همایش ملی «سبک زندگی اسلامی»	هدف: آسیب‌شناسی سبک زندگی کنونی و تبیین سبک زندگی توحیدی و اسلامی	گروه روان‌شناسی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی؛ بهمن‌ماه ارسالی ۱۳۹۱	انتخاب ۱۸ مقاله از ۳۳۲ مقاله http://qabas.iki.ac.ir
۱۱	همایش ملی «جنسیت از منظر دین و روان‌شناسی»	مهم‌ترین محورها: هویت جنسی و رشد آن از نگاه دین و روان‌شناسی؛ نقش و کارکرد تفاوت‌های جنسیتی در خانواده از نگاه دین و روان‌شناسی؛ تأثیر دیدگاه‌های سکولار در روان‌شناسی زن و مرد؛ الگوهای ارتباطی زن و مرد؛ جنسیت و تربیت دینی، اخلاقی و اجتماعی	گروه روان‌شناسی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی؛ آبان‌ماه ۱۳۹۰	انتشار مجموعه مقالات در کتاب جنسیت از منظر دین و روان‌شناسی (احمدی، ۱۳۹۰)
۱۲	دومین همایش ملی نقش دین در بهداشت روان	مهم‌ترین محورها: نقش دین، نگرش و اعتقادات دینی و اسلامی در پیش‌گیری اولیه و ارتقای بهداشت روان، روان‌شناسی دینی و اسلامی، روان‌شناسی و دین، و روان‌شناسی جوامع و رفتار ملی مذهبی	معاونت پژوهشی دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی ایران و انستیتو روان‌پزشکی تهران ۱۳۸۶	انتشار مجموعه مقالات در کتاب نقش دین در بهداشت روان (خمسه‌ای، ۱۳۹۲)
۱۳	نخستین همایش «مبانی نظری و روان‌سنجی مقیاس‌های دینی»	مهم‌ترین محورها: مبانی دین‌شناختی مقیاس‌های دینی؛ نظریه‌های مربوط به دینداری؛ مبانی روش‌شناختی و روان‌سنجی؛ محدودیت‌ها و موانع سنجش دینداری	گروه روان‌شناسی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه اسفندماه ۱۳۸۲	انتخاب ۴۵ مقاله از ۱۲۰ مقاله ارسالی به دبیرخانه انتشار مقالات در کتاب مقیاس‌های دینی (سالاری‌فر، آذربایجانی، رحیمی‌نژاد، ۱۳۹۰)
۱۴	اولین همایش بین‌المللی «نقش دین در بهداشت روان»	مهم‌ترین محورها: نقش دین، نگرش و اعتقادات دینی و اسلامی در پیش‌گیری اولیه و ارتقای بهداشت روان؛ روان‌شناسی دینی و اسلامی؛ روان‌شناسی و دین؛ روان‌شناسی جوامع و رفتار ملی مذهبی	معاونت پژوهشی دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی ایران و انستیتو روان‌پزشکی تهران ۱۳۸۰	ارائه ۱۳۰ مقاله به زبان‌های فارسی و انگلیسی ارائه مقاله «روان‌شناسی و دین: دو رویکرد به بهداشت روان» (امیرحق؛ استاد وقت دانشگاه مالزی؛ به نقل از: خبرنامه دین‌پژوهان، ۱۳۸۰)

همچنین، در دو دهه گذشته کرسی‌ها و نشست‌های علمی در حوزه روان‌شناسی اسلامی به همت مراکز مختلف علمی برگزار شده است که برخی از آنها در ضمن معرفی مراکز مذکور اشاره خواهد شد.

د. برنامه‌های آموزشی

برنامه‌های آموزشی روان‌شناسی اسلامی را در دو قالب برنامه‌های رسمی دانشگاهی و دوره‌های فصلی می‌توان معرفی کرد. طبق اطلاعات «دفتر برنامه‌ریزی آموزش عالی» وزارت علوم، تحقیقات، و فناوری جمهوری اسلامی ایران (<https://prog.msrt.ir>) هم‌اکنون ۳۷ رشته در روان‌شناسی و ۱۱ رشته در مشاوره، در مقاطع مختلف، در دانشگاه‌ها و مراکز علمی کشور فعال‌اند. از میان ۴۸ رشته مذکور، ۸ رشته دانشگاهی (۲ رشته مقطع کارشناسی، ۵ رشته مقطع ارشد، و ۱ رشته مقطع دکتری) و دو رشته حوزوی (۱ رشته در سطح سه و ۱ رشته در سطح چهار) به حوزه اسلام و روان‌شناسی مربوط است.

این رشته‌ها (مقطع و سال تصویب) عبارت‌اند از: علوم اسلامی و روان‌شناسی عمومی (مقطع کارشناسی، ۱۳۸۲)، معارف اسلامی و روان‌شناسی (مقطع کارشناسی، ۱۳۸۳)، قرآن و علوم، گرایش روان‌شناسی (مقطع دکتری، ۱۳۸۶)، روان‌شناسی اسلامی، گرایش روان‌شناسی مثبت‌گرا (مقطع کارشناسی ارشد، ۱۳۸۹)، اسلام و روان‌شناسی اجتماعی (مقطع کارشناسی ارشد، ۱۳۹۰)، روان‌شناسی شخصیت (مقطع کارشناسی ارشد، ۱۳۹۰)، توسعه و تبلیغ فرهنگ دینی، گرایش مشاوره (مقطع کارشناسی ارشد، ۱۳۹۱)، و روان‌شناسی، گرایش روان‌شناسی دین (مقطع کارشناسی ارشد، ۱۳۹۵). همچنین، با تصویب شورای عالی حوزه‌های علمیه رشته مشاوره اسلامی (سطح سه، ۱۳۹۲) و مشاوره اسلامی، گرایش ازدواج و خانواده (سطح چهار، ۱۴۰۰) به عنوان دو نمونه از رشته‌های تخصصی حوزه‌های علمیه شروع به فعالیت کرده است. جدول ۴ اطلاعات رشته‌های دانشگاهی را نمایش می‌دهد.

جدول ۴: اطلاعات رشته‌های دانشگاهی اسلام و روان‌شناسی در ایران تا سال ۱۴۰۰

عنوان رشته	اهداف	مشخصات دوره	تصویب
علوم اسلامی و روان‌شناسی عمومی	کمک به کارآمدی مفاهیم اسلامی و روزآمدکردن آن در حوزه مسائل روان‌شناسی	مقطع کارشناسی؛ ترکیب دروس حوزوی - دانشگاهی در حوزه اسلام و روان‌شناسی؛ ۱۹۰ واحد؛ ۱۰ ترم تحصیلی	۱۳۸۲
معارف اسلامی و روان‌شناسی	آشناشدن هم‌زمان فراگیران با اندیشه‌های بنیادین اسلام و مباحث تخصصی روان‌شناسی؛ تربیت کارشناس روان‌شناسی با تکیه بر آموزه‌های اسلام	مقطع کارشناسی؛ ترکیب دروس حوزوی - دانشگاهی در حوزه اسلام و روان‌شناسی؛ ۱۸۳ واحد؛ ۱۰ ترم تحصیلی	۱۳۸۳
روان‌شناسی اسلامی، گرایش روان‌شناسی مثبت‌گرا	آشنایی با دیدگاه‌های موجود روان‌شناسی مثبت‌گرا؛ شناخت دیدگاه‌های اسلام در روان‌شناسی مثبت‌گرا؛ استفاده از دیدگاه‌های دین در فعالیت‌های پژوهشی، آموزشی و اجرایی	مقطع کارشناسی ارشد؛ رویکرد میان‌رشته‌ای و تلفیق دو دیدگاه روان‌شناسی مثبت‌گرا و اسلامی؛ ۳۲ واحد (۲۸ واحد درسی و ۴ واحد پایان‌نامه)؛ ۴ ترم تحصیلی	۱۳۸۹
اسلام و روان‌شناسی اجتماعی	آشنایی با دیدگاه‌های موجود روان‌شناسی اجتماعی؛ شناخت دیدگاه‌های اسلام در روان‌شناسی اجتماعی؛ استفاده از دیدگاه‌های دین در فعالیت‌های پژوهشی، آموزشی و اجرایی	مقطع کارشناسی ارشد؛ رویکرد میان‌رشته‌ای و تلفیق دو دیدگاه روان‌شناسی اجتماعی و اسلامی؛ ۳۲ واحد (۲۸ واحد درسی و ۴ واحد پایان‌نامه)؛ ۴ ترم تحصیلی	۱۳۹۰
روان‌شناسی شخصیت	تربیت پژوهشگر در موضوعات روان‌شناسی شخصیت برای مبلغان اسلامی	مقطع کارشناسی ارشد؛ ترکیب دروس حوزوی - دانشگاهی در حوزه اسلام و روان‌شناسی شخصیت؛ ۸۴ واحد؛ ۶ ترم تحصیلی	۱۳۹۰
روان‌شناسی، گرایش روان‌شناسی دین	شناخت و نقد دیدگاه روان‌شناسان درباره باورها و رفتارهای دینی؛ تدوین دیدگاه‌های اسلامی درباره باورها و رفتارهای دینی؛ زمینه‌سازی برای تدوین روان‌شناسی دین بر اساس آموزه‌های اسلامی	مقطع کارشناسی ارشد؛ رویکرد میان‌رشته‌ای؛ بررسی دین از دو منظر روان‌شناسی و اسلام؛ ۳۲ واحد (۲۸ واحد درسی و ۴ واحد پایان‌نامه)؛ ۴ ترم تحصیلی	۱۳۹۵
توسعه و تبلیغ فرهنگ دینی، گرایش مشاوره	تربیت افراد توانمند به منظور تبلیغ دین و مشاوره و راهنمایی دانشجویان در امور دینی فرهنگی	مقطع کارشناسی ارشد؛ مخصوص طلاب علوم دینی رویکرد میان‌رشته‌ای و تلفیق رشته‌های ارتباطات، تبلیغ دینی و روان‌شناسی مشاوره؛ ۳۲ واحد (۲۸ واحد درسی و ۴ واحد پایان‌نامه)؛ ۵ ترم تحصیلی	۱۳۹۱
مشاوره اسلامی	شناخت مبانی و مسائل مشاوره اسلامی بر مبنای آموزه‌های قرآن و روایات؛ ایجاد و ارتقای مهارت‌های لازم برای ارائه خدمات مشاوره و روان‌درمانی به طلاب علوم دینی	مقطع سطح ۳ حوزه علمیه (معادل کارشناسی ارشد)؛ مخصوص طلاب علوم دینی؛ ترکیب دروس حوزوی - دانشگاهی در حوزه روان‌شناسی مشاوره و اسلام؛ ۱۲۳ واحد؛ ۸ ترم تحصیلی	۱۳۹۲
قرآن و علوم، گرایش روان‌شناسی	تربیت محقق و متخصص در زمینه قرآن و علوم (روان‌شناسی)، گسترش مرزهای دانش و نظریه‌پردازی در زمینه قرآن و روان‌شناسی	مقطع دکتری؛ ترکیب دروس حوزوی - دانشگاهی در حوزه علوم قرآنی و روان‌شناسی؛ ۶۸ واحد (۵۰ واحد درسی و ۱۸ واحد رساله)؛ ۱۰ ترم تحصیلی	۱۳۸۶

عنوان رشته	اهداف	مشخصات دوره	تصویب
مشاوره اسلامی، گرایش ازدواج و خانواده	شناخت مبانی و مسائل مشاوره اسلامی در حوزه ازدواج و خانواده بر مبنای آموزه‌های قرآن و روایات؛ ایجاد و ارتقای مهارت‌های لازم برای ارائه خدمات مشاوره در حوزه ازدواج و خانواده	مقطع سطح ۴ حوزه علمیه (معادل دکتری)؛ ۱۴۰۰ مخصوص طلاب علوم دینی؛ ترکیب دروس حوزوی _ دانشگاهی در حوزه مشاوره خانواده و اسلام	

علی‌رغم شکل‌گیری رشته‌های رسمی اشاره‌شده در برخی دانشگاه‌ها و مراکز علمی کشور، تحقق «روان‌شناسی اسلامی» با مسئله سرفصل، منبع، روش، و استاد مواجهه بوده است. از این‌رو برای حل مسائل مذکور اخیراً تلاش‌هایی در طراحی رشته‌های جدید شده است که در بخش چشم‌انداز اشاره خواهد شد. همچنین، به این منظور برخی مؤسسات علمی - غیرتجاری اقدام به برگزاری دوره‌های فصلی روان‌شناسی اسلامی کرده‌اند که مهم‌ترین آنها معرفی می‌شود. دوره «آموزش سطح ۱ روان‌شناسی اسلامی» در سال ۱۳۹۷ - ۱۳۹۸ به همت انجمن روان‌شناسی اسلامی برگزار شد. عناوین دروس ارائه‌شده چنین است: فلسفه روان‌شناسی، کلیات روان‌شناسی اسلامی، تاریخچه روان‌شناسی بومی - اسلامی، روش‌شناسی روان‌شناسی اسلامی، روان‌شناسی شخصیت از منظر اسلام، روان‌شناسی رشد از منظر اسلام، و انگیزش و هیجان با رویکرد اسلامی. همچنین، این انجمن در سال ۱۴۰۰ - ۱۴۰۱ «دوره جامع روان‌شناسی اسلامی ۱۰۰ ساعته» را در پنج محور مبانی، روش‌شناسی، رشد و شخصیت، آسیب‌شناسی، و مشاوره و روان‌درمانی تدوین و برگزار کرد. در این دو دوره از استادانی استفاده شد که در هر یک از زمینه‌های مذکور اثر پژوهشی داشتند (<http://islamicpa.com>).

اولین، دومین، و سومین «مدرسه فصلی روان‌شناسی اسلامی» به همت مرکز جامع مشاوره رشد و توانمندسازی آستان قدس رضوی در ۱۳۹۷ و ۱۳۹۸ برگزار شد. عناوین ارائه‌شده در این دوره‌ها چنین است: «فلسفه روان‌شناسی اسلامی»، «چالش‌ها و فرصت‌های روان‌شناسی اسلامی»، «روش فهم روان‌شناختی متون دینی»، «سیر تحول روان‌شناسی اسلامی در ایران و جهان»، و «پروتکل‌های درمانی و مداخلات روان‌شناختی با رویکرد دینی».

«کارگاه‌های آموزشی قرآن و روان‌شناسی» عنوان دوره دو روزه‌ای بود که در ضمن برگزاری اولین همایش ملی قرآن و روان‌شناسی به صورت برخط به همت «هسته پژوهشی قرآن و روان‌شناسی» دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران در ۱۳۹۸ برگزار شد. عناوین این کارگاه‌ها عبارت بود از: انسان‌شناسی از منظر قرآن، منظومه تفکر در قرآن، منظومه رشد در قرآن، فرزندپروری و آموزه‌های قرآنی، نظریه شخصیت توحیدی در قرآن، و موضع روان‌شناسی اسلامی

نسبت به نقش عوامل زیست‌شناختی در اختلالات روانی.

«مدرسه فصلی روان‌شناسی مثبت‌نگر و دین» به همت معاونت فرهنگی اجتماعی دانشگاه خورازمی به صورت برخط در تابستان ۱۳۹۹ برگزار شد. در این دوره فشرده آموزشی عناوین ذیل تدریس شده است: فلسفه روان‌شناسی، بررسی انتقادی تاریخچه روان‌شناسی، روش نقد متون علمی، آشنایی با مغالطات کاربردی، و نقد مکاتب روان‌شناسی (<https://sociocul.khu.ac.ir>). همچنین، دفتر ترویج و توسعه روان‌شناسی اسلامی مرکز مشاوره سبل‌السلام در ادامه مدرسه فصلی مذکور، دو مدرسه تابستانه مجازی دیگر در سال‌های ۱۴۰۰ و ۱۴۰۱ برای دانشجویان، پژوهشگران، و استادان روان‌شناسی برگزار کرده است. محورهای آموزشی دوره‌های مذکور چنین است: کلیات روش تحقیق در روان‌شناسی اسلامی، نقد مکاتب روان‌شناسی، قلمروهای پژوهشی در مناسبات دین و روان‌شناسی، روش فهم روان‌شناختی متون دینی، اصول نظریه‌پردازی در روان‌شناسی اسلامی، اصول ساخت مقیاس‌های دینی، اصول روان‌درمانگری و مشاوره با رویکرد اسلامی، روش طراحی بسته‌های آموزشی و درمانی مبتنی بر رویکرد اسلامی، و معرفی تعدادی از پروتکل‌های اسلامی. همچنین، برخی مجموعه‌های مردم‌نهاد علمی (همچون گروه علمی فتح) در سال‌های گذشته به همت تعدادی از دانش‌آموختگان دانشگاه‌های کشور اقدام به برگزاری دوره‌های کوتاه‌مدت مجازی در زمینه‌های اسلام و روان‌شناسی کرده‌اند.

سه. نهادهای علمی فعال در روان‌شناسی اسلامی

نهادهای علمی فعال در روان‌شناسی اسلامی را می‌توان در سه قالب مراکز آموزشی پژوهشی، انجمن‌های علمی، و مراکز خدمات روان‌شناختی معرفی کرد. اصلی‌ترین مراکز آموزشی پژوهشی در حوزه اسلام و روان‌شناسی در شهر قم فعالیت می‌کنند. حداقل ۸ مرکز آموزشی یا پژوهشی در این زمینه وجود دارد که اجمالاً معرفی می‌کنیم.

الف. مراکز آموزشی و پژوهشی

۱. گروه روان‌شناسی، پژوهشکده علوم رفتاری، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: یکی از ۱۷ گروه پژوهشی این پژوهشگاه است که از سال ۱۳۶۲ در حال فعالیت است. اهداف این گروه عبارت است از: استخراج مبانی و دیدگاه‌های اسلامی در حوزه روان‌شناسی؛ نظریه‌پردازی درباره مسائل بنیادین روان‌شناسی و موضوعات میان‌رشته‌ای روان‌شناسی و دین؛ تحقق پروژه بومی‌سازی علوم انسانی بر

اساس مبانی دین در حوزه روان‌شناسی؛ و رفع نیازهای پژوهشی کشور در زمینه مسائل روان‌شناسی با رویکرد دینی. آثار پژوهشی این گروه شامل تألیف ۴۳ عنوان کتاب و یک نشریه علمی پژوهشی (نک: جدول ۲) است. این گروه دارای ۷ عضو هیئت علمی است که تحصیلات توأمان علوم اسلامی و روان‌شناسی دارند. همچنین، این گروه برای تحقیق در زمینه روان‌شناسی با نگرش اسلامی با مجوز وزارت علوم برای تربیت کادر تا به حال اقدام به برگزاری دو دوره آموزشی روان‌شناسی در مقطع دکتری کرده که ۱۰ دانش‌آموخته داشته است (<http://rihu.ac.ir>).

۲. گروه روان‌شناسی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی: یکی از گروه‌های علمی ۱۷ گانه این مؤسسه است که از سال ۱۳۷۱ آغاز به فعالیت‌های آموزشی در سه مقطع کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری کرده است. هدف اصلی این گروه تربیت کارشناسان، محققان و نظریه‌پردازانی است که با تسلط بر مبانی اسلامی، بتوانند نظریه‌های مختلف در روان‌شناسی را بررسی و نقد کرده، دیدگاه اسلام را در این زمینه تبیین کنند و پاسخ‌گوی نیازهای اجتماعی، فکری و فرهنگی جامعه اسلامی باشند. این گروه علمی ۱۰ عضو هیئت علمی دارد که تحصیلات توأمان علوم اسلامی و روان‌شناسی دارند. این گروه تا به حال ۷۲۱ دانش‌آموخته در سه مقطع داشته که از این میان ۱۳۶ نفر از آنها کارشناسی ارشد و دکتری بوده‌اند. این گروه یک فصل‌نامه علمی پژوهشی (نک: جدول ۲) منتشر می‌کند و ۲۰ جلد کتاب پژوهشی منتشر کرده است (<http://iki.ac.ir>).

۳. گروه روان‌شناسی اسلامی، پژوهشکده اخلاق و روان‌شناسی، پژوهشگاه قرآن و حدیث: یکی از ۱۵ گروه پژوهشی است که با چهار عضو هیئت علمی از سال ۱۳۹۱ آغاز به فعالیت کرده است. تبیین روشمند و علمی آموزه‌های روان‌شناختی مبتنی بر قرآن و حدیث، و نظریه‌پردازی در حوزه روان‌شناسی اسلامی از مهم‌ترین اهداف این گروه است. یک نشریه علمی پژوهشی (نک: جدول ۲) و ۲۴ کتاب از آثار این گروه علمی بوده است (www.riqh.ac.ir).

۴. دیگر مراکز آموزشی و پژوهشی عبارت‌اند از: دانشگاه قرآن و حدیث (www.qhu.ac.ir)، مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت (www.ueae.ir)، و دانشکده هدی (www.hu.jz.ac.ir) برای آموزش رشته روان‌شناسی اسلامی، گرایش روان‌شناسی مثبت‌گرا؛ جامعه المصطفی‌العالمیه (www.miu.ac.ir) برای آموزش دو رشته روان‌شناسی شخصیت، و رشته قرآن و علوم، گرایش روان‌شناسی؛ مرکز تخصصی امام خمینی (www.mtik.ismc.ir) و مؤسسه آموزش عالی امام رضا (ع) (www.iri.dte.ir) برای آموزش رشته مشاوره اسلامی؛ دانشگاه معارف اسلامی

(www.maaref.ac.ir) برای آموزش رشته توسعه و تبلیغ فرهنگ دینی، گرایش مشاوره (نک: جدول ۴)، و نیز پژوهشکده اخلاق و معنویت، وابسته به پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی (www.isca.ac.ir) برای پژوهش‌های بین‌رشته‌ای روان‌شناسی و اخلاق اسلامی.

ب. انجمن‌های علمی روان‌شناسی

انجمن‌های علمی روان‌شناسی از دیگر نهادهای فعال روان‌شناسی در ایران است. تا به حال حداقل ۱۴ انجمن علمی روان‌شناسی در ایران به ثبت رسیده که یکی از آنها «انجمن علمی روان‌شناسی اسلامی» است که از سال ۱۳۸۳ شروع به فعالیت کرده است. این انجمن متشکل از روان‌شناسانی است که از تحصیلات سطوح عالی‌ه حوزه علمیه نیز برخوردارند، و هم‌اکنون حدود ۱۵۰ عضو پیوسته و بیش از ۳۰۰ عضو وابسته دارد. این انجمن به صورت هیئت مدیره‌ای اداره می‌شود. اعضای هیئت مدیره، هر دو سال یک بار، با رأی اعضای مجمع عمومی انتخاب می‌شوند. انجمن مذکور تا به حال دوره‌های آموزشی (مثلاً دوره سطح ۱ روان‌شناسی اسلامی، و دوره جامع روان‌شناسی اسلامی)، کارگاه‌های کاربردی (مثلاً اصول مشاوره اسلامی، درمانگری خداسو)، کرسی‌های علمی ترویجی (حدود ۵۰ کرسی؛ مثلاً شکل‌گیری شخصیت و درمان اختلالات بر اساس خودیابی دینی، خودمهارگری بر اساس منابع اسلامی و ساخت مقیاس آن، مؤلفه‌های سبک زندگی اسلامی و آسیب‌شناسی آن، روان‌شناسی اسلامی: واقعیت یا توهم؟)، و جلسات نقد کتاب (مثلاً نقد کتاب عقل دینی و هوش روان‌شناختی؛ نقد کتاب درمانگری مذهبی) در حوزه روان‌شناسی اسلامی برگزار کرده است. همچنین، این انجمن متولی اصلی برگزاری کمیسیون روان‌شناسی اسلامی کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی (نک: جدول ۳) است (www.Islamicpa.com). «هسته پژوهشی قرآن و روان‌شناسی» وابسته به دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران یکی دیگر از هسته‌های علمی موجود در کشور است که در حال سامان‌دهی به رساله‌های دکتری در زمینه مطالعات قرآنی - روان‌شناسی است و از سال ۱۳۹۰ فعالیت غیررسمی خود را آغاز کرده است. جلسات مستمر این هسته را تعدادی روان‌شناس و قرآن‌پژوه اداره می‌کنند و موضوعات پژوهشی با حضور تعدادی از دانشجویان روان‌شناسی علاقه‌مند به این حوزه بحث و بررسی می‌شود. یکی از مهم‌ترین فعالیت‌های این هسته برگزاری اولین همایش ملی قرآن و روان‌شناسی (نک: جدول ۳) بوده است.

«شبکه اشراق») یکی دیگر از مجموعه‌های علمی کاربردی است که متشکل از مجموعه روان‌شناسان و مشاوران فعال در عرصه اسلام و روان‌شناسی است. این شبکه اخیراً زیر نظر بنیاد ملی خانواده کشور شکل گرفته است. یکی از اهداف این شبکه همسوس کردن فعالیت‌های روان‌شناختی روان‌شناسان دغدغه‌مند در حوزه روان‌شناسی اسلامی است (<https://eshraghy.com>).

ج. مراکز خدمات روان‌شناختی

کلینیک‌ها و مراکز خدمات روان‌شناختی ایران با اخذ مجوز از سازمان نظام روان‌شناسی و مشاوره جمهوری اسلامی ایران (www.pcoiran.ir) اجازه فعالیت دارند. در این میان، حداقل ۶ مرکز رسمی توانسته است با اخذ مجوز خدمات روان‌شناختی با رویکرد اسلامی ارائه کند که عبارت‌اند از: مرکز مشاوره مأوا (قم، وابسته به مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی)؛ مرکز مشاوره خانواده (قم، وابسته به پژوهشگاه حوزه و دانشگاه)؛ مرکز جامع مشاوره رشد و توانمندسازی (مشهد، وابسته به آستان قدس رضوی علیه السلام)؛ مرکز مشاوره صدرا (قم)؛ مرکز مشاوره سُبُل السلام (تهران)؛ و مرکز مشاوره زندگی به رنگ خدا (قم). همچنین، مرکز مشاوره حوزه علمیه قم، با نظارت مرکز تخصصی امام خمینی به صورت غیررسمی در حال فعالیت است. البته سازمان نظام روان‌شناسی و مشاوره در سال ۱۳۹۴ با هدف سامان‌دهی مراکز خدمات روان‌شناختی اسلامی تصمیم به راه‌اندازی «کمیسیون تخصصی روان‌شناسی با رویکرد دینی» کرد، که این موضوع در سال ۱۴۰۰ منجر به راه‌اندازی کمیسیونی تحت عنوان «روان‌شناسی اسلامی» شد که البته هنوز کمیّت و کیفیت فعالیت کمیسیون مذکور در حاله‌ای از ابهام باقی مانده است.

چهار. محدودیت‌ها و چشم‌انداز آینده

علی‌رغم پیشرفت‌های فراوان در حوزه روان‌شناسی اسلامی در سه دهه گذشته، تحقق دانش «روان‌شناسی اسلامی» با محدودیت‌های مختلف مواجه بوده است. در اینجا به چند محدودیت کلی و چشم‌اندازهای آینده اشاره می‌کنیم که عبارت است از: محدودیت در روش‌شناسی علم؛ مسئله آموزش روان‌شناسی سکولار؛ فاصله نظریه تا کاربرد در یافته‌های اسلامی؛ و ابهام در ارتباط‌شناسی روان‌شناسی فرهنگی و روان‌شناسی اسلامی.

الف. محدودیت‌ها

یکی از مهم‌ترین مسائل روان‌شناسی اسلامی در دو دهه گذشته روش‌شناسی این دانش بوده است.

روان‌شناسی اسلامی باید علمی بودن و اسلامی بودن خود را هم‌زمان به اثبات برساند. همان‌طور که قبلاً اشاره شد، بدین منظور پژوهشگران روان‌شناسی اسلامی بر استفاده از همه روش‌ها، اعم از روش‌های عقلی، تجربی، نقلی مبتنی بر وحی، و شهودی تأکید کرده‌اند. با این حال، کلیت این ادعا نتوانسته است جایگاه روش‌شناسی در این دانش را مشخص کند. در این میان، ۱. معلوم نیست پژوهشگران، هر کدام از روش‌های مذکور را بر کدام پارادایم روش‌شناسی (اثبات‌گرایی، تفسیری، انتقادی) (نک: ایمان، ۱۳۹۱) استوار دانسته‌اند؟ و آیا پذیرش همه روش‌های مذکور به معنای پذیرش هم‌زمان همه پارادایم‌های روشی در روان‌شناسی اسلامی است؟ ۲. بین روش‌های جمع‌آوری داده، و روش‌های تحلیل داده تمایز ایجاد نشده است؛ ۳. جایگاه روش‌های کیفی در روان‌شناسی اسلامی به‌درستی مشخص نشده (نک: آذربایجانی، ۱۳۹۱ الف) و جایگاه تحلیل متن دینی از غیر متن معین نشده است؛ ۴. نمایان نشده است که هر کدام از روش‌های مذکور دقیقاً در کجا و در کدام مرحله از تدوین روان‌شناسی اسلامی قابلیت کاربرد دارد؟ البته اخیراً اندیشمندان اسلامی در پاسخ به برخی از این پرسش‌ها تلاش‌هایی را آغاز کرده‌اند که در بخش چشم‌انداز آینده به آنها اشاره خواهد شد.

محدودیت دیگر به مسئله آموزش روان‌شناسی سکولار و فاصله نظریه تا کاربرد در یافته‌های اسلامی مربوط می‌شود. رشته روان‌شناسی مدرن در ایران حدود ۷۰ سال است که رسماً در مراکز دانشگاهی ارائه و آموزش داده می‌شود (نک: سیاسی، ۱۳۳۱)، در حالی که اولین رشته رسمی مرتبط به حوزه اسلام و روان‌شناسی مربوط به ۱۷ سال پیش است (نک: جدول ۴). همان‌طور که اشاره شد، فقط ۲۰ درصد کل رشته‌های روان‌شناسی و مشاوره در ایران (۴۸ رشته) به حوزه اسلام و روان‌شناسی مربوط بوده که اغلب در دانشگاه‌های غیرانتفاعی ارائه می‌شود؛ و ۸۰ درصد آن به روان‌شناسی موجود با مبانی سکولار مربوط می‌شود که در دانشگاه‌های دولتی جریان دارد. بنابراین، جو غالب در میان استادان و دانشجویان این رشته همچنان حاکمیت نظریه‌های آمریکایی - اروپایی است. از سوی دیگر، سرفصل‌های اکثر رشته‌های حوزه اسلام و روان‌شناسی در واقع آموزش هم‌زمان دروس دو حوزه مذکور بوده و به آموزش نظریه‌ها و مدل‌های روان‌شناسی اسلامی منجر نشده است. در واقع، نظریه‌پردازی‌های دینی در حوزه روان‌شناسی که پژوهشگران مسلمان انجام داده‌اند هنوز نتوانسته است جایگاه خود را در عرصه آموزش‌های رسمی پیدا کند یا در فضاهای کاربردی محل توجه قرار گیرد. طبق بررسی پژوهشگران (امری، ۱۳۹۸) در واقع ما در

رشته‌های مذکور با مسئله سرفصل، کتاب درسی، روش، و استاد مواجهیم، و طبق مصوبه شورای برنامه‌ریزی آموزش عالی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری نیز اکثر رشته‌های مذکور به مدت پنج سال قابل اجرا بوده، و بعد از آن، نیاز به بازنگری داشته است. البته تصویب رشته‌های جدید احتمالاً بتواند بخشی از این محدودیت‌ها را جبران کند که در ادامه اشاره خواهد شد.

مسئله دیگر به جایگاه روان‌شناسی فرهنگی از یک سو و نسبت آن با روان‌شناسی اسلامی از سوی دیگر مربوط می‌شود. ۵۸ سال پیش مرتضی‌نصفت (۱۳۴۳)، از پیشگامان روان‌شناسی در ایران، برای اولین بار در مقاله‌ای تحت عنوان «آینده روان‌شناسی در ایران: تقلید یا تحقیق» توجه جامعه علمی کشور را به این موضوع مهم جلب کرد که روان‌شناسی دارای چنان عمومیت و شمولی نیست که بتوان بدون هیچ مداخله‌ای یافته‌هایش را از کشوری به کشور دیگر تعمیم داد. او راجع به اقتباس و تقلید محض از نظریه‌های اروپایی و آمریکایی و بی‌توجهی به ویژگی‌های بومی فرهنگی جامعه ایران در مطالعات رشد و شخصیت هشدار داد و بر اهمیت روان‌شناسی فرهنگی تأکید کرد. ژان پیاژه نیز در سال ۱۹۷۷ (۱۳۵۷ ش.) در مقدمه کتاب دیدگاه پیاژه در گستره تحول روانی، (منصور و دادستان، ۱۳۷۹) خطاب به دو شاگرد زنده‌یاد ایرانی اش (محمود منصور و پریرخ دادستان) نوشت که علی‌رغم ثبات ترتیب توالی «سنین متوسط تحول، ممکن است بر حسب هوش آزمودنی‌ها و بر حسب محیط فرهنگی آنها تغییر کنند»؛ موضوعی که خود دادستان در برخی تحقیقات تجربی در میان کودکان ایرانی (۱۳۷۸، به نقل از: دادستان، ۱۳۸۶) بدان دست یافت. با این حال، مطالعات روان‌شناسی فرهنگی در ایران به جریان تأثیرگذاری تبدیل نشده و جایگاهش چندان محل توجه قرار نگرفته است. از این‌رو، همسو با یانگ (۱۹۹۷، به نقل از: شودر، ۲۰۰۰) در توصیف روان‌شناسی در چین باید گفت روان‌شناسی در ایران نیز به «روان‌شناسی ایرانی آمریکایی‌شده، بدون روح ایرانی» تبدیل شده است. اما موضوع مهم‌تر در این میان، نسبت روان‌شناسی فرهنگی و روان‌شناسی اسلامی است. اگر تمرکز روان‌شناسی فرهنگی بر نشان‌دادن تمایزات و تفاوت‌های تحول روانی و شخصیت افراد در هر جامعه باشد، آیا روان‌شناسی اسلامی پدیده‌ای جهان‌شمول است یا پدیده‌ای منطقه‌ای؟ آیا اسلام به تبیین جهانی از انسان می‌اندیشد یا تبیین خاص و مبتنی بر فرهنگ اسلامی از انسان دارد؟ آیا روان‌شناسی اسلامی، روان‌شناسی فرهنگ مسلمانان است یا به همه فرهنگ‌ها قابل تطبیق است. اینها پرسش‌هایی است که به نظر می‌رسد نیازمند بررسی‌های بیشتر است.

ب. چشم‌انداز آینده

در کنار محدودیت‌های مذکور، رویدادهای پیش‌رو نوید تغییرات مهمی در عرصه روان‌شناسی اسلامی در ایران را می‌دهد. در عرصه روش‌شناسی اخیراً اندیشمندان اسلامی اقدام به طراحی مدل‌هایی کرده‌اند. مثلاً حسنی (۱۳۹۷)، خسروپناه (۱۳۹۷)، بستان (۱۳۹۷)، و پسندیده (۱۳۹۸) به ترتیب مدل پارادایم اجتهادی دانش عملی، مدل حکمی اجتهادی، مدل اجتهادی تجربی، و روش فهم روان‌شناختی متون دینی را تبیین کرده‌اند. خسروپناه (۱۳۹۴) برای متناسب‌سازی روش و پارادایم در دانش دینی از یک سو و ارائه نسخه‌ای تلفیقی از دو پارادایم اثبات‌گرایی و تفسیری از سوی دیگر، «رنالیسم شبکه‌ای» را پیشنهاد کرده و «روش اجتهادی» در علم دینی را مبتنی بر این پارادایم تبیین کرده است.

اخیراً در کمیسیون روان‌شناسی شورای تخصصی تحول و ارتقای علوم انسانی به همت تعدادی از روان‌شناسان اسلامی (آذربایجانی و همکاران، ۱۳۹۹) رشته‌ای تحت عنوان «روان‌شناسی اسلامی» در مقطع ارشد تدوین شد، و به تصویب وزارت علوم، تحقیقات، و فناوری رسید. برنامه جدید با ۳۲ واحد درسی، اهداف ذیل را دنبال می‌کند: شناساندن دیدگاه اسلام در قلمرو مسائل و موضوعات روان‌شناختی انسان، زمینه‌سازی برای تربیت مدرس و پژوهشگر در حوزه روان‌شناسی اسلامی، به‌ویژه پشتیبانی از دروس مربوط در کارشناسی، توسعه دانش روان‌شناسی با جهت‌گیری اسلامی، فراهم کردن زمینه‌های لازم برای توسعه روش‌شناسی در روان‌شناسی اسلامی، و کاربردی کردن نتایج حاصل از تحقیقات روان‌شناسی اسلامی متناسب با نیازهای جامعه.

در حوزه روان‌شناسی فرهنگی شاید راه‌اندازی مجله روان‌شناسی فرهنگی به همت گروه علوم رفتاری پژوهش‌کنده تحقیق و توسعه علوم انسانی سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت) از سال ۱۳۹۷ تلاشی برای جبران این خلأ در ایران باشد، و در بحث نسبت‌سنجی روان‌شناسی فرهنگی و روان‌شناسی اسلامی شاید همان‌طور که ریچارد شودر^۱ (۲۰۰۰) در تمایز روان‌شناسی مطلق و روان‌شناسی فرهنگی، موضوع یکی را مطالعه «ذهن» و موضوع دیگری را «ذهنیت‌ها» دانسته است، بتوان گفت روان‌شناسی اسلامی ابتدائاً در پی مطالعه «نفس» بوده و سپس به مطالعه «نفسانیت‌ها» در جوامع مختلف خواهد پرداخت و از این طریق به روان‌شناسی یکپارچه‌ای تبدیل خواهد شد. شاید با فعال‌شدن بخش بین‌الملل مجمع عالی علوم انسانی اسلامی و تعامل مراکز علمی دنیا در زمینه روان‌شناسی اسلامی و به اشتراک گذاشتن

1. Shweder, R. A

یافته‌های خود زمینه‌چین روان‌شناسی‌ای در آینده فراهم شود.

نتیجه‌گیری

بر اساس یافته‌های پژوهش حاضر، می‌توان گفت دانش روان‌شناسی اسلامی در حال «صیوررت» است و به تعبیر برخی روان‌شناسان (پاشازیدی، ۲۰۲۱)^۱ «روان‌شناسی اسلامی در حال اثرگذاری است». در این میان، روان‌شناسی اسلامی در ایران از رشد نسبتاً مناسبی برخوردار بوده که با تمرکز بر حل مسائل و محدودیت‌های آن، می‌توان امیدوار بود در دهه‌های آینده جایگاه مناسبی در طبقه دانش‌ها پیدا کند. بدین منظور پیشنهادهای ذیل برای مطالعه مطرح می‌شود:

۱. ارتباط فعال میان نهادها و شخصیت‌های علمی برجسته با برگزاری همایش‌ها و نشست‌های مشترک در روان‌شناسی اسلامی در سطح ملی.
۲. افزایش ترجمه آثار علمی روان‌شناسی اسلامی ایران به زبان‌های عربی، انگلیسی و سایر زبان‌های دنیا.
۳. ارتباط فعال میان ایران و سایر کشورهای اسلامی برای تبادل تجارب و توسعه روان‌شناسی اسلامی از طریق همایش‌های مشترک، انجمن علمی بین‌المللی و سایت‌های مشترک.
۴. ارتباط ایران و کشورهای اسلامی با مراکز روان‌شناسی اروپایی - آمریکایی و برگزاری همایش‌های مشترک.
۵. ارائه رشته‌های کاربردی روان‌شناسی اسلامی برای حل مشکلات جهانی مانند صلح، خانواده، فضای مجازی و ... با رویکرد روان‌شناختی.
۶. تأسیس روان‌شناسی جامعه‌نگر اسلامی برای توجه بیشتر به مسائل اجتماعی با نگاه روان‌شناختی.

فهرست منابع

۱. آذربایجانی، مسعود (۱۳۹۱ الف). «کاستی‌های دانش روان‌شناسی در ایران»، در: راهبرد فرهنگ، دوره ۵، ش ۱۹، ص ۷ - ۲۶.
۲. آذربایجانی، مسعود (۱۳۹۱ ب). «سنجش مفاهیم اخلاقی»، در: اخلاق و حیانی، ش ۲، ص ۷ - ۳۲.

1. Pasha-Zaidi, N

۳. آذربایجانی، مسعود (۱۳۹۸). «در مسیر مکتب روان‌شناسی اسلامی»، در: صدرا، ش ۲۸ - ۲۹، ص ۲۳ - ۳۵.
۴. آذربایجانی، مسعود؛ احمدی؛ محمدرضا؛ غروی، سید محمد؛ و دیگران (۱۳۹۹). مشخصات کلی برنامه و سرفصل درس‌های دوره کارشناسی ارشد رشته روان‌شناسی اسلامی، کمیته «روان‌شناسی و دین» در کارگروه ویژه روان‌شناسی شورای تحول و ارتقای علوم انسانی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری جمهوری اسلامی ایران، انتشار غیررسمی.
۵. آذیر، اسدالله؛ الیاسی، آزاده (۱۳۹۸). «انسان‌شناسی رمزی در داستان‌های عرفانی شیخ اشراق»، در: اندیشه دینی، ش ۷۱، ص ۱ - ۲۲.
۶. آل اسحاق، محمد (۱۳۶۹). اسلام و روان‌شناسی، قم: بی‌نا.
۷. آینه‌چی، عباس (۱۳۹۷). تدوین مدل مفهومی و بسته مداخله‌ای تقرب به خدا بر اساس اندیشه علامه طباطبایی و امکان‌سنجی آن در کاهش اضطراب، رساله دکتری روان‌شناسی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۸. ابوالحسنی نیارکی، فرشته (۱۳۹۲). «استکمال علمی و اخلاقی انسان از منظر خواجه نصیرالدین طوسی»، در: پژوهش‌نامه اخلاق، ش ۲۲، ص ۱۶۹ - ۱۹۲.
۹. ابوترابی، علی؛ مصباح، علی (۱۳۹۸). «ضرورت تأسیس روان‌شناسی واحد در چارچوب رویکرد اسلامی»، در: روان‌شناسی و دین، ش ۴۵، ص ۵۵ - ۷۲.
۱۰. احمدی، علی‌اصغر (۱۳۶۲). فطرت: بنیان روان‌شناسی اسلامی، تهران: امیرکبیر.
۱۱. امراپی، مریم (۱۳۹۸). «روان‌شناسی اسلامی هیچ سهمی در دانشگاه دولتی ندارد: کمبود متخصص یا اعتبار علمی؟»، گزارش آموزشی، در: snn.ir/fa/news
۱۲. انجمن روان‌شناسی اسلامی؛ در: <http://islamicpa.com>
۱۳. ایمان، محمدتقی (۱۳۹۱). فلسفه روش تحقیق در علوم انسانی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۴. باقری، خسرو؛ اسکندری، حسین؛ خسروی، زهره؛ اکبری، مسلم (۱۳۷۴). «پیش‌فرض‌های روان‌شناسی اسلامی»، در: روش‌شناسی علوم انسانی، ش ۵، ص ۱۹ - ۳۰.
۱۵. باقری، علی (۱۳۹۷). «روان‌شناسی: قلب‌بنیاد یا ذهن‌بنیاد؟»، در: <http://tasrifeandisheh.ir>

۱۶. بستان، حسین (۱۳۹۷). «بازخوانی مدل اجتهادی تجربی علم دینی»، در: روش‌شناسی علوم انسانی، ش ۹۸، ص ۲۹ - ۴۹.
۱۷. پایا، علی (۱۳۸۶). «ملاحظات نقادانه درباره دو مفهوم علم دینی و علم بومی»، در: حکمت و فلسفه، ش ۱۱، ص ۳۹ - ۷۶.
۱۸. پایگاه مجلات تخصصی نور: نورمگز (۱۴۰۰). مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، در: www.noormags.ir
۱۹. پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، در: <http://samt.ac.ir>
۲۰. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، در: <http://rihu.ac.ir>
۲۱. پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، در: www.isca.ac.ir
۲۲. پژوهشگاه قرآن و حدیث، در: www.riqh.ac.ir
۲۳. پسندیده، عباس (۱۳۹۸). روش فهم روان‌شناختی متون دینی، مشهد: آستان قدس رضوی.
۲۴. پورحسین، رضا (۱۳۷۵). «حزن و اندوه و درمان آن از دیدگاه خواجه نصیرالدین طوسی»، در: پیوند، ش ۲۰۶، ص ۳۲ - ۳۵.
۲۵. جامعة المصطفی العالمیة، در: www.miu.ac.ir
۲۶. جدیری، جعفر؛ فتحی آشتیانی، علی؛ موتابی، فرشته (۱۳۹۶). «اثربخشی زوج‌درمانی با رویکرد اسلامی بر رضایت زناشویی»، در: مطالعات اسلام و روان‌شناسی، ش ۲۰، ص ۷ - ۳۷.
۲۷. جهانگیرزاده، محمدرضا (۱۳۹۶). مؤلفه‌های خودنظم‌دهی اسلامی و برنامه زوج‌درمانی مبتنی بر خودنظم‌دهی با رویکرد اسلامی، رساله دکتری روان‌شناسی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۲۸. حسنی، حمیدرضا (۱۳۹۷). درآمدی بر پارادایم اجتهادی دانش عملی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۲۹. حسینی علوی، محمدشرف (۱۳۸۱). علاقة التجريد: شرح فارسی تجريد الاعتقاد نصیرالدین طوسی، تحقیق: حامد ناجی اصفهانی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۳۰. حسینی، سید ابوالقاسم (۱۳۶۴). بررسی مقدماتی اصول روان‌شناسی اسلامی، مشهد: آستان قدس رضوی.

۳۱. حسینی، سید علی (۱۳۷۳). «بحثی مقدماتی پیرامون «مبادی» دانش روان‌شناسی در اسلام»، در: روان‌شناسی و علوم تربیتی، ش ۵۳، ص ۱۳۷ - ۱۴۸.
۳۲. حقانی زنجانی، حسین (۱۳۷۸). «تفاوت دیدگاه روان‌شناسی اسلامی و روان‌شناسی جدید کلاسیکی»، در: مکتب اسلام، ش ۳، ص ۳۹ - ۴۵.
۳۳. خدایاری فرد، محمد؛ آذربایجانی، مسعود؛ شهابی، روح‌الله (۱۴۰۰). درآمدی بر مبانی روان‌شناسی اسلامی، تهران: دانشگاه تهران.
۳۴. خدایاری فرد، محمد؛ فقیهی، علی‌نقی؛ غباری بناب، باقر؛ شکوهی یکتا، محسن؛ رحیمی‌نژاد، عباس (۱۳۹۱). مبانی نظری و روش‌شناسی مقیاس‌های دینداری، تهران: آوای نور.
۳۵. خدایاری فرد، محمد (۱۳۹۸). «رویارویی پارادایمی میان روان‌شناسی مدرن و روان‌شناسی اسلامی»، در: فصل‌نامه علوم انسانی اسلامی صدرا، ش ۲۸ و ۲۹، ص ۱۰۷ - ۱۲۰.
۳۶. خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۹۴). روش‌شناسی علوم اجتماعی، تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
۳۷. خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۹۷). «درآمدی بر الگوی حکمی و اجتهادی علوم اجتماعی اسلامی»، در: تحقیقات بنیادین علوم انسانی، ش ۱۳، ص ۷ - ۳۵.
۳۸. خسروی، زهره؛ باقری، خسرو (۱۳۸۴). «به سوی روان‌شناسی اسلامی: درآمدی برای گذر از سدهای نظری»، در: مطالعات روان‌شناختی، ش ۴ - ۵، ص ۱۶۱ - ۱۷۲.
۳۹. خطیب، مهدی؛ شجاعی، محمدصادق؛ آذربایجانی، مسعود؛ پسندیده، عباس (۱۳۹۹). «الگوی زمانمند مقابله دینی در حوزه روابط با تکیه بر مفاهیم بخشایش، سپاس‌گزاری و امید»، در: روان‌شناسی فرهنگی، دوره ۴، ش ۲، ص ۵۸ - ۷۳.
۴۰. خلیلیان شلمزاری، محمود؛ حسن‌آبادی، حمیدرضا؛ سقایی بی‌ریا، محمدناصر و دیگران (۱۳۹۷). «خوانش روان‌شناختی «خوف از خدا» مبتنی بر اندیشه علامه طباطبایی: ارائه مدل پدیدآیی»، در: روان‌شناسی و دین، ش ۴۳، ص ۲۳ - ۳۸.
۴۱. دادستان، پریخ (۱۳۸۶). ۱۸ مقاله در روان‌شناسی، تهران: سمت.
۴۲. دانشکده هدی، در: www.hu.jz.ac.ir
۴۳. دانشگاه قرآن و حدیث، در: www.qhu.ac.ir
۴۴. دانشگاه معارف اسلامی، در: www.maaref.ac.ir

۴۵. دفتر برنامه‌ریزی آموزش عالی، وزارت علوم، تحقیقات، و فناوری جمهوری اسلامی ایران،

در: <https://prog.msrt.ir>

۴۶. ذکاوتی قراگزلو، علی‌رضا (۱۳۷۸). «سیری در نقد افکار ملاصدرا در چهار قرن اخیر»، در:

آینه پژوهش، ش ۵۷، ص ۱۴ - ۲۱.

۴۷. رفیعی هنر، حمید (۱۳۹۷). الگوی درمانی خودنظم‌جویی برای افسردگی بر اساس منابع

اسلامی: تدوین مدل مفهومی و طرح‌نمای درمان و امکان‌سنجی و نتایج اولیه آن، رساله دکتری روان‌شناسی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

۴۸. رفیعی هنر، حمید (۱۳۹۸). «روان‌شناسی اسلامی و سرچینش علمی؛ با نگاهی به

چالش‌های دانش روان‌شناسی در ایران»، در: صدرا، ش ۲۸ - ۲۹، ص ۷۷ - ۹۲.

۴۹. رفیعی هنر، حمید (۱۳۹۹). «جریان‌شناسی روان‌شناسی اسلامی در عصر حاضر: بررسی

فرا ترکیب»، در: روان‌شناسی فرهنگی، دوره ۴، ش ۱، ص ۱۷۶ - ۲۰۵.

۵۰. رفیعی هنر، حمید (۱۴۰۱). وضعیت‌سنجی و بازبینی مقیاس‌های حوزه روان‌شناسی اخلاق،

طرح پژوهشی پژوهشکده اخلاق و معنویت، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

۵۱. زارعی توپخانه، محمد (۱۳۹۹). طراحی و تدوین بسته زوج‌درمانگری چندوجهی با رویکرد اسلامی

برای مداخله در روابط خارج از ازدواج، رساله دکتری روان‌شناسی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۵۲. سازمان نظام روان‌شناسی و مشاوره جمهوری اسلامی ایران، در: www.pcoiran.ir

۵۳. سروش، عبدالکریم (۱۳۹۰). «اسلام و علوم اجتماعی؛ نقدی بر دینی‌کردن علم»، در:

مجموعه مقالات علم دینی: دیدگاه‌ها و ملاحظات، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۵۴. سهروردی، شهاب‌الدین (۱۳۷۲). فی حقیقة العشق، در: مجموعه مصنفات شیخ اشراق،

ج ۳، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

۵۵. سیاسی، علی‌اکبر (۱۳۳۱). علم النفس یا روان‌شناسی از لحاظ تربیت، تهران: دانشگاه تهران.

۵۶. شبکه اشراق، در: <https://eshraghy.com>

۵۷. شجاعی، محمداصداق (۱۳۹۴). روان‌شناسی اسلامی: مبانی، تاریخچه و قلمرو، قم: مرکز

المصطفی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

۵۸. شریفی، محمدعلی؛ فنایی اشکوری، محمد (۱۳۹۷). «تقدم نفس بر بدن از دیدگاه ابن‌سینا،

شیخ اشراق و صدرالمألهین»، در: معرفت فلسفی، ش ۵۹، ص ۵ - ۲۴.

۵۹. صادقی سرشت، علی (۱۴۰۰). مدل ارتباط والد - فرزند بر اساس منابع اسلامی و تدوین طرح‌نمای درمانی و امکان‌سنجی آن در کاهش نشانگان اختلال نافرمانی مقابله‌ای و اختلال سلوک در نوجوانان ۱۲ تا ۱۶ سال، رساله دکتری روان‌شناسی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۶۰. صالحی، مبین؛ جان‌بزرگی، مسعود؛ رسول‌زاده طباطبایی، سید کاظم (۱۳۹۵). «تأثیر امیددرمانگری اسلامی بر بهزیستی فاعلی افراد مبتلا به مال‌تپیل اسکلروسیس و مقایسه آن با امیددرمانگری مبتنی بر نظریه اسنایدر»، در: روان‌شناسی و دین، ش ۳۵، ص ۲۹ - ۵۰.
۶۱. طباطبایی، سید محمدکاظم (۱۳۹۰). منطق فهم حدیث، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۶۲. عباسی، مهدی (۱۳۹۸). تدوین مدل مفهومی و طرح‌نمای درمانی لذت‌بری سعادت‌نگر بر اساس منابع اسلامی در نشانگان افسردگی، رساله دکتری روان‌شناسی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۶۳. عبدی، حمزه؛ جان‌بزرگی، مسعود؛ غروی، سید محمد؛ و دیگران (۱۳۹۴). «الگوی «تنظیم رغبت بر اساس زهد اسلامی» و مقایسه آن با «درمان شناختی رفتاری» در کاهش اضطراب»، در: مطالعات اسلام و روان‌شناسی، ش ۱۷، ص ۵۷ - ۸۶.
۶۴. غروی، سید محمد (۱۳۷۴). «روشنمندی و شرایط تحقیق در روان‌شناسی و خلأهای موجود در تدوین روان‌شناسی اسلامی»، در: معرفت، ش ۱۵، ص ۸۴ - ۸۹.
۶۵. غروی، سید محمد؛ آذربایجانی، مسعود (۱۳۹۱). نگاهی به روان‌شناسی اسلامی، تدوین: مرتضی فرقانی، علی‌رضا شیخ‌شجاعی، نجیب‌الله نوری، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۶۶. فداکار داورانی، فهیمه؛ برج‌علی، احمد؛ اسماعیلی، معصومه؛ باقری نوع‌پرست، خسرو (۱۳۹۹). «بررسی و ارزیابی ماهیت «چیستی» روان‌شناسی اسلامی در مطالعات منتسب به روان‌شناسی اسلامی»، در: فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی، ش ۴۱، ص ۱ - ۲۶.
۶۷. فیض کاشانی، ملامحسن (۱۴۱۷). الْمَحَجَّةُ الْبَيْضَاءُ فِي تَهْدِيبِ الْأَحْيَاءِ، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۶۸. فیض کاشانی، ملامحسن (۱۴۲۳). الْحَقَائِقُ فِي مَحَاسِنِ الْأَخْلَاقِ، تحقیق: حاج محسن عقیل، قم: دار الکتب الاسلامی.
۶۹. قلی‌زاده، احدالله (۱۳۸۹). «انسان‌شناسی از دیدگاه فیض کاشانی»، در: کوثر معارف، ش ۱۳، ص ۳ - ۳۴.

۷۰. کاویانی آرانی، محمد (۱۳۷۷). «پیش‌طرحی در باب تحقیق در روان‌شناسی اسلامی»، در: معرفت، ش ۲۷، ص ۸۹ - ۹۶.
۷۱. کاویانی آرانی، محمد (۱۳۹۸). «دورنمایی از روان‌شناسی اسلامی به عنوان یک مکتب»، در: مطالعات اسلام و روان‌شناسی، ش ۲۳، ص ۶۹ - ۱۰۰.
۷۲. مجمع عالی علوم انسانی اسلامی، در: www.icih.ir
۷۳. مرکز تخصصی امام خمینی، در: www.mtik.ismc.ir
۷۴. معاونت فرهنگی اجتماعی دانشگاه خوارزمی، در: <https://sociocul.khu.ac.ir>
۷۵. معصومی همدانی، حسین (۱۳۹۱). استاد بشر: پژوهش‌هایی در زندگی و علم خواجه نصیرالدین طوسی، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
۷۶. ملکی، محمد (۱۳۹۶). «فلسفه و رویکرد وحیانی عرفانی شیخ اشراق»، در: <http://pajoohe.ir>
۷۷. منصور، محمود؛ دادستان، پریرخ (۱۳۷۹). دیدگاه پیاژه در گستره تحول روانی، تهران: بعثت.
۷۸. مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت، در: www.ueae.ir
۷۹. مؤسسه آموزش عالی امام رضا (ع)، در: www.iri.dte.ir
۸۰. مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، در: <http://iki.ac.ir>
۸۱. نارویی نصرتی، رحیم؛ عبدی، حسن (۱۳۹۸). علم النفس از دیدگاه اندیشمندان مسلمان، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۸۲. نجاتی، محمد عثمان (۱۴۲۲). مدخل الی علم النفس الاسلامی، القاهرة: دار الشروق.
۸۳. نراقی، ملا احمد (۱۳۷۲). معراج السعادة، قم: هجرت.
۸۴. نصفت، مرتضی (۱۳۴۳). «آینده روان‌شناسی در ایران: تقلید یا تحقیق»، در: مسائل ایران، ش ۲۲، ص ۴۱۸ - ۴۲۴.
۸۵. نصیرالدین طوسی، محمد بن محمد (۱۳۸۷). اخلاق ناصری، تصحیح: مجتبی مینوی و علی‌رضا حیدری، تهران: خوارزمی، چاپ ششم.
۸۶. نوری، نجیب‌الله؛ عسگری، علی؛ نارویی نصرتی، رحیم؛ و دیگران (۱۳۹۵). «ساختار مفهومی هویت بر پایه منابع اسلامی»، در: روان‌شناسی و دین، ش ۳۶، ص ۵ - ۲۴.
۸۷. هراتیان، عباس علی (۱۳۹۹). تدوین بسته بومی آموزش پیش از ازدواج و بررسی اثربخشی آن بر معیارها و خودکارآمدی در انتخاب همسر، رساله دکتری روان‌شناسی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۸۸. همایش ملی «قرآن و روان‌شناسی» (۱۳۹۸). در: <https://qpsy.ir>.

89. Brett, G. S. (1921). *A History of Psychology* (Vol. 2), G. Allen, Limited.
90. Haque, A. (2004). "Psychology from Islamic Perspective: Contributions of Early Muslim Scholars and Challenges to Contemporary Muslim Psychologists", in: *Journal of Religion and Health*, Vol. 43, No. 4, pp. 357 - 377.
91. Hergenhahn, B. R.; Henley, T. B. (2014). *An Introduction to the History of Psychology*, 7th, Wadsworth, Cengage Learning, Inc.
92. Higgins, J.; Green, S. (2008). *Cochrane Handbook for Systematic Reviews of Interventions*, The Cochrane Collaboration and John Wiley & Sons Ltd.
93. Kaplick, P. M; Skinner, R. (2017). "The Evolving Islam and Psychology Movement", in: *European Psychologist*, Vol. 22, No. 3, pp. 198-204.
94. Macdonald, D. B. (1909). *The Religious Attitude and Life in Islam*, University of Chicago Press.
95. Pasha - Zaidi, N. (2021). "Indigenizing an Islamic Psychology", in: *Psychology of Religion and Spirituality*, Vol. 13, No. 2, pp. 194 - 203.
96. Shweder, R. A. (2000). "The Psychology of Practice and the Practice of the Three Psychologies", in: *Asian Journal of Social Psychology*, Vol 3, No. 3, pp. 207 - 222.
97. Taeschner, F. (1912). *Die Psychologie Qazwînis, Inaugural - Dissertation...* von Franz Taeschner, G. Schnürlein.
98. Walpole, S. C.; McMillan, D.; House, A.; Cottrell, D.; Mir, G. (2013). "Interventions for Treating Depression in Muslim Patients: A Systematic Review", in: *Journal of Affective Disorders*, Vol. 145, No. 1, pp. 11 - 20.